

Κωστής Πιερίδης*, Φανή Κουντούρη**

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΟΛΩΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.
ΑΝΑΛΥΣΗ ΘΕΜΑΤΙΚΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ
ΚΑΙ ΡΗΤΟΡΙΚΩΝ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΩΝ
ΣΤΑ ΚΟΜΜΑΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ (2012-2019)¹

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο εξετάζει την πολιτική πόλωση στα επίσημα κομματικά μανιφέστα των ελληνικών κοινοβουλευτικών κομμάτων κατά τις εθνικές εκλογικές αναμετρήσεις του 2012, 2015 και 2019. Μέσα από συνδυασμό θεωρητικών προσεγγίσεων για την πόλωση και συστηματική ανάλυση των προεκλογικών προγραμμάτων – αξιοποιώντας δεδομένα από το *Comparative Manifesto Project*, το *Chapel Hill Expert Survey* και μια πρωτότυπη τυπολογία «πολιτικών αναφορών»– διερευνάται πώς οι θεματικές προτεραιότητες, οι ιδεολογικές διαφοροποιήσεις και οι ρητορικές στρατηγικές διαμορφώνουν το πολιτικό αφήγημα. Το άρθρο καταλήγει στο ότι η πόλωση στον πολιτικό λόγο δεν είναι απλώς αντανάκλαση των κοινωνικών διαιρέσεων, αλλά και εργαλείο πολιτικής στρατηγικής, που επηρεάζεται σημαντικά από την ιδεολογική ταυτότητα και τη θέση των κομμάτων στον πολιτικό ανταγωνισμό.

Λέξεις κλειδιά: πόλωση, κομματικά μανιφέστα, τυπολογία πολιτικών αναφορών

* Δρ Πολιτικής Επιστήμης, Μεταδιδακτορικός ερευνητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, e-mail: c.pierides@hotmail.com

** Αναπλ. Καθηγήτρια Πολιτικής Επιστήμης, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, e-mail: fkountouri@panteion.gr

1. Το ερευνητικό έργο υποστηρίχτηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «2η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση των μελών ΔΕΠ και Ερευνητών/τριών» (Αριθμός Έργου 4527).

*Costis Pieridis**, *Fani Kountouri***

POLITICAL POLARIZATION IN GREECE:
THEMATIC VARIATIONS AND RHETORICAL
STRATEGIES IN PARTY MANIFESTOS (2012–2019)²

ABSTRACT

This article examines political polarization in the official party manifestos of Greece’s parliamentary parties during the 2012, 2015, and 2019 national elections. By integrating theoretical perspectives on polarization with a systematic analysis of pre-electoral programs—drawing on data from the Comparative Manifesto Project, the Chapel Hill Expert Survey, and an original typology of “polarizing references”—it explores how thematic priorities, ideological distinctions, and rhetorical strategies shape the political narrative. The study concludes that polarisation in political discourse is not only a reflection of social divisions, but also a tool of political strategy, which is strongly influenced by the ideological identity and the position of each party in the political competition.

Keywords: *polarization; party manifestos; typology of polarizing references*

* Dr in Political Science, Postdoctoral Researcher, Department of Political Science and History, Panteion University.

** Associate Professor of Political Science, Department of Political Science and History, Panteion University.

2. The research project was supported by the Hellenic Foundation for Research and Innovation (H.F.R.I.) under the “2nd Call for H.F.R.I. Research Projects to support Faculty Members & Researchers” (Project Number:4527)

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πόλωση έχει αποτελέσει κεντρικό θέμα διερεύνησης στη διεθνή βιβλιογραφία τα τελευταία χρόνια. Παρά τις διαφορές στον καθορισμό της, παραμένει διαχρονικά μία από τις σημαντικότερες προκλήσεις για τις σύγχρονες δημοκρατίες (Bruns, 2019). Όπως επισημαίνει ο Seymour Martin Lipset (1960), ο κίνδυνος εντείνεται όταν οι πολιτικές συγκρούσεις παγιώνονται και απειλούν την κοινωνική συνοχή, ενώ ο Robert Dahl (1971) υπογραμμίζει ότι η πόλωση σε υπερβολικά ανταγωνιστικές ομάδες θέτει σε κίνδυνο τη λειτουργία της δημοκρατίας. Παρόμοιες ανησυχίες διατυπώνει ο Sartori (1976), αναφερόμενος στην «μη λειτουργικότητα» των πολιτικών συστημάτων υπό κεντρόφυγη πόλωση.

Συνολικά, η βιβλιογραφική συζήτηση για την πόλωση περιλαμβάνει τη διεύρυνση της ιδεολογικής απόστασης γύρω από κρίσιμα πολιτικά ζητήματα (Sartori, 2005), την ενίσχυση της συμπεριφορικής ευθυγράμμισης των πολιτών βάσει των πολιτικών τους επιλογών (Campbell, 2018), την όξυνση των κομματικών ταυτοτήτων και την απόρριψη πληροφοριών που έρχονται σε αντίθεση με τις προϋπάρχουσες πεποιθήσεις (Recuero et al., 2022), την κυριαρχία ομοιογενών μέσων ενημέρωσης ή «θαλάμων αντήχησης» (echo chambers) που εντείνουν την απόκλιση και υπονομεύουν τον διάλογο (Valenzuela et al., 2024· Williams et al., 2015), και τέλος, τη συναισθηματική διάσταση της πόλωσης, όπου η ρητορική «εμείς εναντίον αυτών» και η εχθρότητα προς αντίπαλες ομάδες αυξάνουν την αρνητικότητα στον δημόσιο λόγο (Yarchi et al., 2021).

Μέσα από αυτές τις διαστάσεις, η πόλωση αναδεικνύεται όχι μόνο ως αντανάκλαση κοινωνικών διαιρέσεων, αλλά και ως εργαλείο πολιτικής στρατηγικής.

1.1. Νέα διπολικά σχήματα και όξυνση της πόλωσης σε διεθνές και εγχώριο επίπεδο

Σε διεθνές επίπεδο, η παγκόσμια οικονομική κρίση επανέφερε στο προσκήνιο διπολικά σχήματα που αφορούν τόσο ιδεολογικές/θεματικές συγκρούσεις όσο και πολιτισμικές-συναισθηματικές ρήξεις. Η αντιπαράθεση αριστερού φιλελευθερισμού-δεξιού αυταρχισμού αναδεικνύει το θεμελιώδες δίπολο ανοικτών έναντι κλειστών κοινωνιών (Kitschelt & McGann, 1995· Kriesi et al., 2008· 2012). Παράλληλα, διαμορφώνονται νέες διαχωριστικές γραμμές όπως Νέα Δεξιά-Νέα

Αριστερά (Flanagan & Lee, 2003), φονταμενταλισμός–κοσμοπολιτισμός (Inglehart, Basanez & Moreno, 1998· Norris & Inglehart, 2019) και κοσμοπολιτισμός–εθνοκεντρισμός (Beck, 2006· Cole, 2005· Norris, 2003· Stubager, 2003· 2013). Οι Ronald Inglehart και Pippa Norris επιχειρούν να ερμηνεύσουν την ιδεολογική ρευστότητα και τις νέες διαιρέσεις που προκύπτουν στον δυτικό κόσμο. Συμπεραίνουν ότι η εκλογική αποευθυγράμμιση και η εκλογική άνοδος λαϊκιστικών κομμάτων βασίζεται, αφενός, στην προοπτική της οικονομικής ασφάλειας ως πιθανού λόγου υπερψήφισης των αντισυστημικών μορφωμάτων και, αφετέρου, στην υπόθεση μιας «πολιτισμικής αντίδρασης», η οποία αντιλαμβάνεται την εκλογική αύξηση των δυνάμεων του λαϊκισμού/αντισυστημισμού ως αντίδραση των φορέων των άλλοτε κυρίαρχων παραδοσιακών αξιών απέναντι στις νέες, προοδευτικές αξιακές αλλαγές (Norris & Inglehart 2019). Επιπλέον, η άνοδος των κοινωνικών δικτύων ως κύριων πηγών πολιτικής πληροφορίας (Lelkes, Sood & Iyengar, 2017), η πολυπληθής προσφορά ειδήσεων σε ψηφιακές «θαλάμους αντήχησης» (Bishop & Cushing, 2008· Campante & Hojman, 2013) και οι επιπτώσεις της οικονομικής ανισότητας και της μετανάστευσης (Boxell, Gentzkow & Shapiro, 2020) έχουν συμβάλει στην περαιτέρω όξυνση των διχασμών.

Η περίοδος 2010–2020 στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από έντονη πολιτική και κοινωνική πόλωση, αποτέλεσμα διαδοχικών προκλήσεων. Η εφαρμογή μνημονιακών μέτρων λιτότητας αποτέλεσε κεντρική εστία σύγκρουσης, πολώνοντας τις ρητορικές που στόχευαν στις παραδοσιακές πολιτικές ελίτ και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Rori, 2021). Κατά τον Βερναρδάκη, η περίοδος του Μνημονίου σημαδεύτηκε από μεγάλες και καταλυτικές κινηματικές διαιρετικές τομές που δημιούργησαν συνθήκες και προϋποθέσεις νέων κοινωνικοπολιτικών διαιρέσεων και ιδεολογικών συγκρούσεων (Βερναρδάκης, 2011, σελ. 341).

Σε αυτή την φάση η Ελλάδα δείχνει να διαφοροποιείται σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη στη νοηματοδότηση του άξονα Αριστεράς-Δεξιάς. Συγκεκριμένα, ενώ η αυτοτοποθέτηση στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς στην περίπτωση της Ελλάδας νοηματοδοτείται κυρίως από τη διάσταση κοινωνικού φιλελευθερισμού-συντηρητισμού, στην υπόλοιπη Ευρώπη έχει μεγαλύτερη εγγύτητα στον άξονα αριστερού-δεξιού υλισμού και αυτό σημαίνει ότι στην χώρα μας διαπιστώνονται συνθήκες υψηλής πόλωσης στους άξονες των αξιακών ιδεολογικών προσανατολισμών (Τσατσάνης, 2009, σελ. 49). Παράλ-

ληλα, σε αυτή την συγκυρία διαπιστώνεται τόσο μια θρησκευτική διαίρεση, ως ένα φίλτρο διαμόρφωσης στάσεων και αντιλήψεων των Ελλήνων πολιτών (Τεπέρογλου, Χατζηπαντελής & Ανδρεάδης, 2010· Περίδης, 2021), όσο και η χαλάρωση της ιδεολογικής αντιδεξιότητας ψήφου (Ντίνας, 2010) αλλά και η ανάδυση μιας νέας διαίρεσης εθνικισμού/ευρωσκεπτικισμού-διεθνισμού, με τον εθνικισμό να είναι το συνδετικό στοιχείο μεταξύ τόσο της ακροαριστερής όσο και της ακροδεξιότητας ευρωσκεπτικιστικής ρητορείας (Halikiopoulou, Nanou & Vasilopoulou, 2010, σελ. 12). Αυτό σημαίνει πως «οι διαδικασίες που τέθηκαν σε κίνηση με την οικονομική κρίση είχαν ως αποτέλεσμα το πολιτικό θέμα της ευρωπαϊκής ενοποίησης να δομεί τον τρόπο με τον οποίο τα κόμματα και οι ψηφοφόροι αντιλαμβάνονται τον πολιτικό χώρο στη μετά την κρίση εποχή στην Ελλάδα» (Katsanidou & Otjes, 2016, 264). Επομένως, το ιδεολογικό δίπολο Αριστεράς – Δεξιότητας εκχωρεί την ερμηνευτική του κυριαρχία ως προς τον πολιτικό ανταγωνισμό με ορόσημο τον «εκλογικό σεισμό» του 2012· πρόκειται για τις εκλογές που σηματοδότησαν τον κατακερματισμό και την αναδιάρθρωση του κομματικού ανταγωνισμού, καθώς τα δύο μεγάλα κόμματα του παλαιού δικομματισμού κατέρρευσαν, νέα κόμματα εμφανίστηκαν, ο αριθμός των κοινοβουλευτικών κομμάτων αυξήθηκε και αναδύθηκε ένα πολυκομματικό, έντονα πολωμένο, σύστημα (Βούλγαρης & Νικολακόπουλος, 2014). Έκτοτε, η οικονομία κατέστη εκ νέου ιδεολογικό ζήτημα (Nezi & Katsanidou, 2014) και μαζί με τα ευρωπαϊκά θέματα δημιούργησαν τον ξεχωριστό άξονα «Μνημόνιο-Αντιμνημόνιο» (Κατσανίδου, 2015, σελ. 51). Επίσης, η προσφυγική/μεταναστευτική κρίση του 2015 δημιούργησε νέες εντάσεις ως προς τις πλαισιώσεις της ίδιας της κρίσης αλλά και των μέτρων αντιμετώπισής της, ενώ ζητήματα, όπως η διαμάχη για το όνομα της Βόρειας Μακεδονίας, ευθυγράμμισαν πολιτισμικές ταυτότητες με τον κομματικό ανταγωνισμό, αναδεικνύοντας τη στρατηγική αξιοποίηση ιστορικών και πολιτισμικών εντάσεων (Vasilopoulou & Halikiopoulou, 2019). Με τις εκλογές του 2019 φαίνεται να αποκαθίσταται μια «κανονικότητα», μια δηλαδή εκλογική αναδόμηση του δικομματισμού, η οποία, όμως, έχει πρόδηλα επηρεάσει τον πολιτικό ανταγωνισμό και τις πολιτικές αξίες (Σπουρδαλάκης & Τάσσης, 2019). Η νέα «κανονικότητα», μεταξύ άλλων, χαρακτηρίζεται από συνεχή κοινοβουλευτική παρουσία ακροδεξιών κομμάτων με τους ψηφοφόρους τους να συγκεντρώνουν συγκεκριμένα δημογραφικά και αξιακά χαρακτηριστικά (Γεωργιάδου & Ρόρη, 2019).

Στο άρθρο αυτό διερωτόμαστε ποια είναι τα θέματα γύρω από τα οποία πολώνονται τα πολιτικά κόμματα, αν η πόλωση είναι μία στρατηγική που διαμορφώνει τις πολιτικές διαιρέσεις «από τα πάνω προς το κάτω» (top-down) και ποιος είναι ο βαθμός πόλωσης που αντανακλάται στα πολιτικά προγράμματα. Ειδικότερα, εστιάζουμε στην παραγωγή της πολιτικής πόλωσης όπως διαμορφώνεται στα κομματικά προγράμματα των ελληνικών κοινοβουλευτικών κομμάτων εστιάζοντας στην περίοδο 2012-2019, που σηματοδεύτηκε από έντονες αντιπαραθέσεις, επιχειρώντας να διερευνήσουμε τις θεματικές και το βαθμό της πολιτικής πόλωσης. Μέσα από τη συνδυαστική χρήση ποιοτικής και ποσοτικής ανάλυσης, αξιοποιώντας δεδομένα από το Comparative Manifesto Project (CMP) και το Chapel Hill Expert Survey (CHES), και αναπτύσσοντας μία τυπολογία πολωτικών αναφορών το άρθρο φωτίζει το πώς η πόλωση, όπως εκφράζεται σε επίπεδο θεματολογίας, ιδεολογικής και ρητορικής διαφοροποίησης, δεν αποτελεί απλώς αντανάκλαση κοινωνικών διαιρέσεων, αλλά και εργαλείο πολιτικής στρατηγικής, που διαμορφώνεται από την ιδεολογική ταυτότητα και τη τοποθέτηση των πολιτικών κομμάτων στον πολιτικό ανταγωνισμό. Η ταυτότητα των κομμάτων (αριστερά/δεξιά κόμματα) αλλά και οι διαφοροποιήσεις μεταξύ κομμάτων εξουσίας και κομμάτων μείζονος/ελάχιστου αντιπολίτευσης καθορίζουν την επιλογή των θεματικών και ιδεολογικών διαφοροποιήσεων και την ένταση του πολωτικού τους λόγου στις θεματικές τους προτεραιοποιήσεις.

1.2. Πώς παράγεται η πόλωση; Ιδεολογική απόσταση «από τα πάνω» ή αντανάκλαση διαιρετικών τομών «από τα κάτω»;

Ο Sartori (2005) υποστηρίζει ότι η πόλωση εμφανίζεται όταν υπάρχει ιδεολογική απόσταση, εισάγοντας μια θεμελιώδη διαφοροποίηση στην έννοια της πόλωσης, με την οποία διακρίνονται δύο βασικά μοντέλα: το μοντέλο της πόλωσης «από τα πάνω προς τα κάτω», όπου η πόλωση ξεκινά από τα ανώτερα πολιτικά κλιμάκια και επηρεάζει τους πολίτες, και το μοντέλο της πόλωσης «από τα κάτω προς τα πάνω», όπου οι κοινωνικές διαιρέσεις παράγουν πολιτική πόλωση και κατευθύνουν τα κόμματα (Schultz, 2017). Οι βασικές μελέτες στην πολιτική επιστήμη για την πόλωση «από τα πάνω» εστιάζουν στην ιδεολογική απόσταση μεταξύ των θέσεων των πολιτικών κομμάτων όσον αφορά τα σημαντικότερα διακυβεύματα πολιτικής (Abramowitz, 2010, 2018· Campbell, 2018) τις διακηρύξεις των κομμά-

των (Budge et al., 1995) και την τοποθέτηση των κομμάτων στη νομοθετική διαδικασία (Hacker & Pierson, 2019). Στην ανάλυση της πόλωσης από τα πάνω η ανάλυση προεκλογικών προγραμμάτων είναι μια εδραιωμένη πρακτική τόσο θεωρητικά όσο και μεθοδολογικά (Janda et al., 1995· Merz et al., 2016; Wozniak, 2020). Διακρίνουμε, ωστόσο, μελέτες για την πολιτική πόλωση στο πολιτικό προσωπικό (Gentzkow et al., 2019; Jensen et al., 2012), σε ακτιβιστές και χορηγούς (Grumbach, 2020· Hetherington, 2001, 2009) ενώ στη Μεγάλη Βρετανία το κέντρο της μελέτης της πόλωσης είναι το μοντέλο του Westminster, ήτοι ο κοινοβουλευτικός δικομματισμός (Green & Prosser, 2016· Peterson & Spirling, 2018).

Η από τα «κάτω προς τα πάνω» πόλωση, όπως την προτείνουν οι Lipset και Rokkan (Lipset & Rokkan, 1967) διερευνά το πώς οι κοινωνικές διαιρέσεις μέσα στην κοινωνία επηρεάζουν και διαμορφώνουν τις διαιρετικές τομές στον πολιτικό ανταγωνισμό. Το ερώτημα είναι αν οι κοινωνικές διαιρέσεις στην κοινωνία προκάλεσαν τη γέννηση συγκεκριμένων πολιτικών κομμάτων ή αν τα κόμματα λειτούργησαν ως πηγή έμπνευσης και τροφοδότησαν την πολιτικοποίηση συγκεκριμένων κοινωνικών διαιρέσεων στην κοινωνία (Schultz, 2017, σελ. 33–34). Η συζήτηση γύρω από την κατεύθυνση της πόλωσης συνεχίζει να διχάζει τους μελετητές: ενώ ορισμένοι (Han & Brady, 2006) θεωρούν ότι η πόλωση των ελίτ μπορεί να επηρεάσει τη μαζική πόλωση, άλλοι, όπως ο Campbell (2018), τονίζουν ότι η μαζική πόλωση προηγήθηκε και καθόρισε τη στάση των πολιτικών ηγετών, οδηγώντας σε πόλωση των κομμάτων. Από την άλλη, ορισμένοι μελετητές σημειώνουν ότι η έντονη πόλωση μεταξύ των πολιτικών ηγετών μπορεί να «εξαπλωθεί» στο εκλογικό σώμα (Duffy et al., 2019, σελ. 11). Μια ακόμα θέση επισημαίνει ότι ανάμεσα στους οπαδούς των κομμάτων οι στάσεις και οι απόψεις για τα ζητήματα της πολιτικής γίνονται με τα χρόνια ακόμα πιο έντονες και ακραίες (Abramowitz, 2010, 2018· Pennings, 2006), ενώ οι DiMaggio, Evans και Bryson (1996) από την άλλη μεριά, σε μια άλλη οπτική, εκτιμούν ότι το εκλογικό σώμα στις περισσότερες δυτικές δημοκρατίες ήταν και παραμένει κατά κανόνα μετριοπαθές ως προς τις πολιτικές του απόψεις και έτσι, κατά τη γνώμη τους, η πόλωση παραμένει στο πεδίο των πολιτικών κομμάτων, των ακτιβιστών και των μέσων ενημέρωσης.

Η πόλωση δεν διαφέρει μόνο ως προς τους δρώντες που συντελούν στην παραγωγή της, αλλά και ως προς το περιεχόμενό της, το οποίο διακρίνεται σε θεματική και συναισθηματική πόλωση. Η θε-

ματική πόλωση εστιάζει στις διαφορετικές στάσεις και αντιλήψεις για τα πολιτικά διακυβεύματα, ενώ η συναισθηματική πόλωση βασίζεται στις ταυτότητες και την έντονη διαφοροποίηση μεταξύ κοινωνικών ομάδων, με αποτέλεσμα τη δημιουργία «ανταγωνιστικών στρατοπέδων». Η συναισθηματική πόλωση χαρακτηρίζεται από τη διάκριση «εμείς» έναντι «αυτοί» και περιγράφεται ως κεντρικός μηχανισμός που μπορεί να οδηγήσει σε βαθιά διχασμένες κοινωνίες (McCoy et al., 2018· McCoy & Somer, 2019· Seemann, 2017). Η σημασία αυτής της διάκρισης γίνεται φανερή σε περιπτώσεις όπου, ενώ οι ερευνητές καταγράφουν ενδείξεις σύγκλισης στις απόψεις για βασικά πολιτικά ζητήματα και άξονες, η συναισθηματική πόλωση παραμένει ισχυρή με αποτέλεσμα να λειτουργεί διασπαστικά για την κοινωνική συνοχή (Iyengar et al., 2012). Η διάκριση μεταξύ των δύο τύπων πόλωσης είναι κρίσιμη, καθώς αποκαλύπτει πώς οι πολιτικές αντιπαραθέσεις μπορεί να υπερβαίνουν τη θεματική διαφωνία, με τις διαφορές να διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση πολωμένων σχέσεων.

1.3. Ερευνητικά ερωτήματα

Η μελέτη των κομματικών λόγων και προγραμματικών κειμένων αποτελεί ουσιώδες εργαλείο κατανόησης των στρατηγικών που αναπτύσσουν τα κόμματα για να τοποθετηθούν στον πολιτικό ανταγωνισμό. Η περίοδος 2012–2019 στην Ελλάδα, περίοδος έντονης πολιτικής αστάθειας, βαθιάς οικονομικής κρίσης και συστημικών ανακατατάξεων, προσφέρει πρόσφορο έδαφος για την ανάλυση των μεταβολών στις θεματικές εστιάζσεις και τις ρητορικές επιλογές των πολιτικών κομμάτων.

Στο πλαίσιο αυτό, η θεωρία της πολυθεματικής αντιπαραθέσης (*conflict extension*) (Layman et al., 2006) παρέχει ένα χρήσιμο εννοιολογικό εργαλείο για τη διερεύνηση του κατά πόσο τα κόμματα επεκτείνουν το πεδίο της πολιτικής αντιπαραθέσης πέρα από την κυρίαρχη οικονομική κρίση, εντάσσοντας σε αυτό ζητήματα όπως η μετανάστευση, η κοινωνική πολιτική και η ευρωπαϊκή ενοποίηση. Ταυτόχρονα, το θεωρητικό σχήμα της μετατροπής της θεματικής σε συναισθηματική πόλωση αναδεικνύει τη διαδικασία μέσα από την οποία οι πολιτικές διαφωνίες αποκτούν ταυτοτικό χαρακτήρα, μετατοπίζοντας την αντιπαραθέση από τις πολιτικές θέσεις στη ρητορική διαφοροποίηση μεταξύ του «εμείς» και του «εκείνοι».

Η επιλογή των κομματικών μανιφέστων ως βασικής μονάδας ανάλυσης επιτρέπει την προσέγγιση της πόλωσης σε δύο επίπεδα: Πρώτον, αναδεικνύουν μια διαδικασία πόλωσης από πάνω προς τα κάτω, καθώς αποτελούν προϊόν των ανώτερων κομματικών μηχανισμών που χαράσσουν τη στρατηγική και το ιδεολογικό προφίλ κάθε κόμματος. Δεύτερον, καταγράφουν κυρίως θεματική ή διακυβευματική πόλωση, με βάση τις πολιτικές και ιδεολογικές διαφοροποιήσεις. Παράλληλα, όμως, ενσωματώνουν και στοιχεία συναισθηματικής πόλωσης, ιδίως όταν διαμορφώνουν ρητορικά ανταγωνιστικά στρατόπεδα και ενισχύουν την ταυτοτική αντιπαλότητα.

Στη βάση των παραπάνω διατυπώνουμε δύο υποθέσεις εργασίας:

H1: Οι θεματικές εστιάσεις και προτεραιότητες των ελληνικών κομμάτων την περίοδο 2012–2019 επηρεάστηκαν από ιδεολογικές κατευθύνσεις, κοινωνικές διαιρέσεις (όπως η μνημονιακή–αντιμνημονιακή διάκριση) και τη θέση των κομμάτων στον πολιτικό ανταγωνισμό, οδηγώντας είτε σε μονοθεματικές προσεγγίσεις είτε στην υιοθέτηση στρατηγικής πολυθεματικής αντιπαράθεσης.

H2: Η πολιτική αντιπαράθεση στα κομματικά μανιφέστα μετασηματίζεται από θεματική σε συναισθηματική πόλωση, καθώς τα κόμματα διαμορφώνουν ταυτοτικές γραμμές διάκρισης μέσω ρητορικών στρατηγικών που ποικίλλουν ανάλογα με την ιδεολογική τους τοποθέτηση (ριζοσπαστική/μετριοπαθής), τη θέση τους στο πολιτικό σύστημα (κυβέρνηση/αντιπολίτευση) και την προοπτική ανάληψης εξουσίας.

Η ανάλυση αξιοποιεί ποσοτικά δεδομένα από τις βάσεις CMP και CHES, αναλύοντας τα κομματικά μανιφέστα των εκλογικών αναμετρήσεων του 2012, 2015 και 2019. Μέσω αυτών ανιχνεύονται οι θεματικές προτεραιότητες, η ιδεολογική τοποθέτηση και η θέση των κομμάτων στον άξονα Αριστερά–Δεξιά, παρέχοντας ένα συνεκτικό εμπειρικό υπόβαθρο για τη μελέτη της πόλωσης. Συμπληρωματικά, η ποιοτική ανάλυση των μανιφέστων και η ανάπτυξη τυπολογίας πολωτικών αναφορών επιτρέπουν τη συστηματική αποτύπωση των ρητορικών στρατηγικών που υιοθετούνται.

2. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Ο βασικός στόχος της παρούσας μελέτης είναι η ανίχνευση, ανάλυση και ερμηνεία της πόλωσης στα κομματικά προγράμματα των ελληνικών κοινοβουλευτικών κομμάτων μεταξύ 2012 και 2019. Ο λόγος των κομματικών μανιφέστων είναι ένας «κανονικοποιημένος» λόγος. Τα κομματικά προγράμματα αποσκοπούν: 1) στην αποσαφήνιση των θέσεων του κάθε κόμματος με τις πιο συχνές λέξεις στα μανιφέστα να αντικατοπτρίζουν την ιδεολογία του κάθε κόμματος (Navarretta & Hansen, 2020). 2) Στην παρουσίαση του οράματός τους για τη χώρα σε περίπτωση που ο λαός τους αναδείξει σε κυβερνητική πλειοψηφία, ενώ σε ορισμένες χώρες τα κομματικά προγράμματα μοιάζουν να λειτουργούν περισσότερο ως εργαλεία προεκλογικής προπαγάνδας παρά ως αξιόπιστα μέσα παρουσίασης πολιτικών ιδεών (Wozniak, 2020). 3) Στην κατάθεση συγκεκριμένων προτάσεων που αφορούν στη διακυβέρνηση της χώρας. 4) Στην κριτική των υπολοίπων κομμάτων και ιδίως της κυβέρνησης για τις εκάστοτε εφαρμοσθείσες πολιτικές: η πρακτική των προγραμμάτων που βασίζεται στην κριτική μοιάζει να αποτελεί μια σημαντική δεξαμενή πολιτική λόγου –κόμμα και πολιτικού κινισμού– και μοιάζει να είναι μια πρακτική που ακολουθείται από τα αντισυστημικά κόμματα και σε μεγάλο βαθμό ευθύνεται για την εκλογική τους επιτυχία (Brunner & Charvát, 2024; Emanuele & Marino, 2024). Τέλος, 5) από το άθροισμα των προηγούμενων σημείων ένας σαφής καταληκτικός στόχος είναι η προσέλκυση νέων ψηφοφόρων, καθώς τα κομματικά προγράμματα πριν από τις εθνικές εκλογές, πέραν της κατάθεσής τους στην Βουλή, μοιράζονται στους πολίτες σε εκστρατείες και προεκλογικές συγκεντρώσεις.

Τα κομματικά μανιφέστα συγκεντρώνονται και κωδικοποιούνται σε εξειδικευμένες βάσεις δεδομένων, ακολουθώντας τυποποιημένα πρωτόκολλα που διαχωρίζουν το περιεχόμενο σε θεματικές ενότητες —όπως οικονομική πολιτική, κοινωνικές αξίες και περιβαλλοντικά ζητήματα. Για τη μελέτη των θεματικών, των πολιτικών διακυβευμάτων και του περιεχομένου των κομματικών προγραμμάτων χρησιμοποιήσαμε δεδομένα από δύο τέτοιες βάσεις δεδομένων, το Comparative Manifesto Project (CMP)³ και το Chapel Hill

3. Στη βάση δεδομένων του CMP έχουν αναλυθεί τα επίσημα κατατεθειμένα κομματικά προγράμματα πριν από τις εθνικές εκλογές. Συγκεκριμένα: 1) 2012α: ANEA, ΔΗΜΑΡ, ΚΚΕ, ΝΔ, ΠΑΣΟΚ, ΣΥΡΙΖΑ, ΧΑ. 2) 2012β: ΔΗΜΑΡ, ΚΚΕ, ΠΑΣΟΚ, ΣΥΡΙΖΑ, ΧΑ (ANEA και ΝΔ καταθέτουν το ίδιο πρόγραμμα με τις εκλογές του Μαΐου). 3) 2015α:

Expert Survey (CHES).⁴ Το CMP επικεντρώνεται στη συλλογή και ανάλυση διακηρύξεων από περισσότερα από 1.000 κόμματα σε 50 χώρες από το 1945 έως σήμερα. Παρέχει προσβάσιμα δεδομένα για την ανάλυση της πολιτικής σημαντικότητας (saliency) συγκεκριμένων θεμάτων, επιτρέποντας την κατηγοριοποίηση του περιεχομένου σε επιμέρους θέματα όπως η οικονομική ανάπτυξη ή η κοινωνική πολιτική. Ο δείκτης μέτρησης της σημαντικότητας κυμαίνεται από 0 έως 100, όπου το 0 σημαίνει παντελή έλλειψη αναφορών σε ένα θέμα και το 100 σημαίνει απόλυτη εστίαση, αν και το τελευταίο δεν έχει καταγραφεί σε κανένα κόμμα. Παράλληλα, τα δεδομένα του CHES (1999-2019) αφορούν στην κωδικοποίηση ειδικών εμπειρογνομόνων σε κλασικές δεκαβάθμιες κλίμακες (0-10) των θέσεων των κοινοβουλευτικών κομμάτων που αναλύονται στα κομματικά τους προγράμματα σε θέματα ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, πολιτικής ιδεολογίας, κοινωνικών και πολιτικών αξιών. Η ανάλυση αυτών των πηγών προσφέρει τη δυνατότητα διαχρονικής μελέτης των μετατοπίσεων στη θεματολογία και την ιδεολογική απόσταση των κομμάτων, φωτίζοντας τις τάσεις της θεματικής πόλωσης (issue polarization), της συναίνεσης ή ακόμα και της προγραμματικής σύγκλισης κομμάτων με διαφορετικές ιδεολογικές αφηρητές (Georgiadou & Mavroulou, 2021). Η ανάλυση θα συμπληρωθεί από την ποιοτική ανάλυση των κομματικών προγραμμάτων προκειμένου να διερευνηθούν οι πολωτικές αναφορές σε αντιπάλους.

Η κατασκευή του πολιτικού αντιπάλου μέσα από τα κομματικά маниφέστα αναδεικνύεται ως κρίσιμη διαδικασία στην παραγωγή θεματικής και συναισθηματικής πόλωσης. Η ανάλυση βασίζεται στην ποιοτική ανάλυση περιεχομένου, όπου οι αναφορές και τα κεντρικά θέματα των κειμένων εντάσσονται σε προκύπτουσες κατηγορίες βάσει κοινών χαρακτηριστικών (βλ. Krippendorff, 2018· Collier et al., 2012), τα οποία ταξινομήθηκαν σε τέσσερις θεματικές κατηγορίες πόλωσης, αποκαλύπτοντας στρατηγικές ρητορικής που χρησιμοποι-

ΑΝΕΛ, ΚΚΕ, ΝΔ, ΠΑΣΟΚ, ΠΟΤΑΜΙ, ΣΥΡΙΖΑ, ΧΑ. 3) 2015β: ΑΝΕΛ, ΕΚ, ΚΚΕ, ΛΑΕ, ΝΔ, ΠΑΣΟΚ, ΠΟΤΑΜΙ, ΣΥΡΙΖΑ, ΧΑ. 4) 2019: ΕΛ, ΚΙΝΑΛ, ΚΚΕ, ΜΕΡΑ25, ΝΔ, ΣΥΡΙΖΑ, ΧΑ. Συνολικά, μεταξύ των εκλογικών αναμετρήσεων του ίδιου έτους διαπιστώνονται μικρές διαφορές μεταξύ των κομματικών προγραμμάτων.

4. Chapel Hill Expert Survey (CHES) dataset 2014 and 2019. Για την έρευνα του 2014 (12/2014-02/2015), 337 εμπειρογνώμονες αξιολόγησαν 268 κόμματα σε όλες τις χώρες της ΕΕ. Για την έρευνα του 2019 (02/2020-05/2020), 421 εμπειρογνώμονες αξιολόγησαν 277 κόμματα σε όλες τις χώρες της ΕΕ.

ούν τα κόμματα για να διαμορφώσουν και να ενισχύσουν την πολιτική αντιπαράθεση (Πίνακας 1). Η μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε επιτρέπει τη συστηματική χαρτογράφηση της ρητορικής των κομμάτων και τη δημιουργία τυπολογιών που αναδεικνύουν τις πολιτικές στρατηγικές φωτίζοντας τις πολιτικές προτεραιότητες και τους μηχανισμούς κατασκευής της πολιτικής αντιπαλότητας. Για την ενίσχυση της αξιοπιστίας της ανάλυσης, εφαρμόστηκε διαδικασία ελέγχου αξιοπιστίας μεταξύ κωδικοποιητών (intercoder reliability). Σε μια πρώτη πιλοτική φάση κωδικοποίησης, δύο ανεξάρτητοι κωδικοποιητές — οι δύο συγγραφείς της μελέτης — ανέλυσαν από κοινού ένα υποσύνολο των κομματικών μανιφέστων, εφαρμόζοντας τις κατηγορίες (τυπολογίες) πολωτικών αναφορών και των ορισμών τους, όπως παρουσιάζονται στον Πίνακα 1. Οι διαφωνίες συζητήθηκαν και επιλύθηκαν μέσω συναινετικής διαδικασίας, διασφαλίζοντας τη σαφήνεια και τη συνεκτικότητα των κατηγοριών. Ο βαθμός συμφωνίας μεταξύ των κωδικοποιητών, όπως υπολογίστηκε με τον δείκτη Cohen's Kappa, ήταν 0,83, τιμή που υποδηλώνει υψηλό

Πίνακας 1
Τυπολογία πολωτικών αναφορών

<p>1. Απειλή για τη Δημοκρατία: Οι πολιτικοί αντίπαλοι χαρακτηρίζονται ως κίνδυνος για τους δημοκρατικούς θεσμούς και τη σταθερότητα του πολιτικού συστήματος. Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται και οι αναφορές για τις παθογένειες της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, όπου οι πολιτικοί αντίπαλοι συνδέονται με τον λαϊκισμό, το πελατειακό κράτος και άλλες δυσλειτουργίες του συστήματος.</p>
<p>2. Ανικανότητα/Ανεπάρκεια Αντιπάλων: Οι πολωτικές αναφορές επικεντρώνονται στην υποβάθμιση της ικανότητας των αντιπάλων να διαχειριστούν τη διακυβέρνηση, πλήττοντας την πολιτική τους αξιοπιστία.</p>
<p>3. Ιδεολογικές Διαφορές: Οι πολωτικές αναφορές χρησιμοποιούνται για να τονιστούν οι ιδεολογικές διαφοροποιήσεις, συχνά με έντονα επιθετικό τρόπο, ενισχύοντας τους διαχωρισμούς γύρω από βασικούς πολιτικούς άξονες.</p>
<p>4. Αμφισβήτηση Ηθικής/Αξιών Αντιπάλων: Η πόλωση προσωποποιείται, εστιάζοντας στην ηθική υποβάθμιση των αντιπάλων. Περιλαμβάνονται επιθέσεις που σχετίζονται με διαφθορά, ηθική ακεραιότητα και κοινωνικές αξίες, υπονομεύοντας την πολιτική και ηθική αξιοπιστία τους</p>

επίπεδο αξιοπιστίας στην εφαρμογή των κριτηρίων κωδικοποίησης (Lombard, Snyder-Duch και Brackeen, 2002).

Για την εξέταση του πολωτικού λόγου των ελληνικών κοινοβουλευτικών κομμάτων για την περίοδο 2012-2019 συμπεριλάβαμε τα εξής κομματικά προγράμματα (Πίνακας 2): α) των κομμάτων με σταθερή κοινοβουλευτική παρουσία και στις τρεις εκλογικές αναμετρήσεις, β) των κομμάτων που πλησίασαν το κατώφλι του 3% για την είσοδό τους στο ελληνικό κοινοβούλιο και είχαν εκπροσώπηση σε προηγούμενες κοινοβουλευτικές συνθήσεις (π.χ. η Χρυσή Αυγή το 2019 με 2,93%), 3) των κομμάτων που εμφανίστηκαν κοινοβουλευτικά στις εκλογές του 2019 αλλά παραμένουν εκλογικά ενεργά έκτοτε, είτε επιτυγχάνοντας εκπροσώπηση στις εκλογές του 2023 (Ελληνική Λύση), είτε πλησιάζοντάς την (ΜέΡΑ25 με 2,50% το 2023). Με άλλα λόγια δεν έχουμε αναλύσει τα κόμματα με μία και μοναδική κοινοβουλευτική παρουσία στο υπό εξέταση διάστημα 2012-2019 (ΛΑΟΣ και ΔΗΜΑΡ 2012, ΠΟΤΑΜΙ 2015), ή με μια οριακή μη εκλογή (ΛΑΕ 2015 με 2,86%· από την άλλη έχουμε συμπεριλάβει στην ανάλυσή μας κόμματα από το ιδεολογικό φάσμα αριστεράς – δεξιάς, έχοντας στο σύνολό της ανάλυσής μας έστω ένα μόρφωμα που εκπροσωπούν τις βασικές ιδεολογικές κομματικές οικογένειες⁵.

Πίνακας 2

Κόμματα που συμπεριλήφθηκαν στην ποιοτική ανάλυση, 2012-2019

2012	2015	2019
ΣΥΡΙΖΑ	ΣΥΡΙΖΑ	ΣΥΡΙΖΑ
ΠΑΣΟΚ	ΠΑΣΟΚ	ΚΙΝΑΛ
ΔΗΜΑΡ	ΠΟΤΑΜΙ	ΜΕΡΑ25
ΚΚΕ	ΚΚΕ	ΚΚΕ
ΑΝΕΛ	ΑΝΕΛ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΥΣΗ
ΛΑΟΣ	ΛΑΕ*	ΜΕΡΑ25
ΧΑ	ΧΑ	ΧΑ*

*κόμματα που πλησίασαν αλλά δεν πέτυχαν κοινοβουλευτική εκπροσώπηση.

5. Κομμουνιστική Αριστερά, Ριζοσπαστική αριστερά (ΜέΡΑ25), Ρεφορμιστική Αριστερά (ΣΥΡΙΖΑ), Σοσιαλδημοκρατία (ΠΑΣΟΚ/ΚΙΝΑΛ), Φιλελεύθερη Δεξιά (ΝΔ), νατιβιστική/εθνικιστική άκρα δεξιά (ΑΝΕΛ, Ελληνική Λύση) και εξτρεμιστική-ναζιστική άκρα δεξιά (ΧΑ).

3. ΚΟΜΜΑΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ: ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

3.1. Τα σημαντικά πολιτικά διακυβεύματα στα κομματικά προγράμματα (2012-2019)

Μέσα από την ανάλυση των δεδομένων της CMP προκύπτουν διαφοροποιήσεις στον τρόπο που τα ελληνικά κόμματα με κοινοβουλευτική εκπροσώπηση συνθέτουν τα κομματικά τους προγράμματα (Πίνακας 3). Ένα πρώτο συμπέρασμα, είναι ότι οι θεματικές: «*Πρόνοια και ποιότητα ζωής*», «*Οικονομία*», «*Πολιτικό Σύστημα*» και «*Διεθνείς Σχέσεις*» αποτελούν τις πλέον σημαντικές για όλα τα κόμματα. Ένα δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι αναδεικνύονται ιδεότυπα πολιτικών προγραμμάτων βάσει: α) Κομματικής Οικογένειας και Ιδεολογίας: Τα μανιφέστα του ΣΥΡΙΖΑ το 2012 ακολουθούν τη ρητορική των αριστερών ριζοσπαστικών κομμάτων, ενώ την περίοδο 2015-2019 πλησιάζουν περισσότερο τα χαρακτηριστικά κομμάτων εξουσίας, και β) Εκλογικής Επιτυχίας και Κυβερνησιμότητας: Τα κόμματα που προσανατολίζονται στη διακυβέρνηση τείνουν να μεταβάλλουν τη θεματολογία τους ώστε να προσεγγίσουν ευρύτερα κοινωνικά ακροατήρια.

Ως εκ τούτου προκύπτει ότι: i) η θεματική των Διεθνών Σχέσεων αποτελεί σημαίνουσα για τα πολιτικά προγράμματα των κομμάτων του αντιμνημονιακού τόξου· πρόκειται για μια θεματική που έχει ιδιαίτερα σημασία για τα αριστερά κόμματα (πρώιμος ΣΥΡΙΖΑ, ΚΚΕ, ΛΑΕ, ΜέΡΑ25) και για τα κόμματα της άκρας δεξιάς (ΧΑ και ΑΝΕΛ, με εξαίρεση την Ελληνική Λύση). Κυρίαρχο συνεκτικό στοιχείο είναι οι αναφορές στον αντιμπεριαλισμό και οι αρνητικές στάσεις απέναντι στην ΕΕ, που εδράζονται στην κριτική για τις μνημονιακές δεσμεύσεις και την οικονομική λιτότητα. Η Ελληνική Λύση διαφοροποιείται, δίνοντας μικρότερη έμφαση στη θεματική. ii) η «*Πρόνοια και ποιότητα ζωής*» αποτελεί κομβική θεματική για τον ΣΥΡΙΖΑ και το ΜέΡΑ25, ενώ είναι ιδιαίτερα σημαντική και για το ΠΑΣΟΚ/ΚΙΝΑΛ. Στη Νέα Δημοκρατία εμφανίζεται ως θεματική με αυξημένη βαρύτητα το 2019. Η εν λόγω θεματική φαίνεται να διαμορφώνει έναν κοινό τόπο πολιτικής σύγκλισης, ιδιαίτερα γύρω από ζητήματα μεταϋλιστικών αξιών, όπως η προστασία του περιβάλλοντος, η εκπαίδευση και ο πολιτισμός. iii) Η θεματική της «*Οικονομίας*» είναι κεντρική για τα κόμματα εξουσίας της μεταπολίτευσης (Νέα Δημο-

κρατία και ΠΑΣΟΚ), ενώ αποκτά σταδιακά αντίστοιχη σημασία και για τον ΣΥΡΙΖΑ, ειδικά κατά την περίοδο διεκδίκησης και ανάληψης της διακυβέρνησης. Παρότι διαπιστώνονται κοινές αναφορές στην οικονομική ανάπτυξη, την τεχνολογία και τις υποδομές, διαφοροποιείται το περιεχόμενο ανάλογα με την ιδεολογία: ΣΥΡΙΖΑ και ΠΑΣΟΚ/ΚΙΝΑΛ εστιάζουν στην κρατική παρέμβαση και τον θεσμικό θωρακισμό της οικονομίας, ενώ η Νέα Δημοκρατία δίνει έμφαση στην αυτορρύθμιση της αγοράς και την ελεύθερη οικονομία. iv) Η θεματική «Δομή της Κοινωνίας» εμφανίζει σημαντικές αναφορές – και πολλές φορές προκρίνεται και ως η σημαντικότερη θεματική – μόνο στα κόμματα της άκρας δεξιάς: οι κυρίαρχες θετικές αναφορές σε αυτή την θεματική είναι οι θετικές αναφορές στον εθνικό τρόπο ζωής, στην εφαρμογή του νόμου και της τάξης, στην εθνική ομοψυχία και στην παραδοσιακή ηθική. Από την ανάλυση των κομματικών προγραμμάτων των κομμάτων της άκρας δεξιάς προκύπτει πολωτικός λόγος που εντοπίζεται σε διαφορετικές θεματικές. Τα κόμματα της άκρας δεξιάς – ANEΛ, Χρυσή Αυγή (ΧΑ) και Ελληνική Λύση – υιοθετούν ένα πιο «κανονικοποιημένο» προφίλ κομματικού μανιφέστου από την άποψη των θεματικών. Αυτή η στρατηγική ενδέχεται να συνδέεται με τη γνωστή ακροδεξιά πρακτική του «διπλού λόγου» (Ellinas, 2012· Ellinas & Lamprianou, 2017· Halikiopoulou, 2018· Γεωργιάδου, 2019). Πρόκειται για την ταυτόχρονη χρήση δύο ειδών λόγου, τον «καμουφλαρισμένο» δημόσιο λόγο, που προσαρμόζεται στις θεματικές της κεντροδεξιάς, αποσκοπώντας στη διεύρυνση του ακροατηρίου και από την άλλη ο εσωτερικός λόγος, προσανατολισμένος στο «ιδεολογικά εμβαπτισμένο» ακροατήριο, με πιο σαφείς αναφορές σε ακραία δεξιά ιδεολογήματα. Όμως, παρά τη θεματική επικάλυψη με την κεντροδεξιά, η ποιοτική ανάλυση του περιεχομένου των προγραμμάτων τους αποκαλύπτει ότι ο λόγος τους διαπνέεται από τις βασικές αρχές της άκρας δεξιάς: νατιβισμός, ξενοφοβία και λαϊκισμός (Mudde, 2007). Στον προγραμματικό λόγο της Ελληνικής Λύσης, ο επιθετικός προσδιορισμός «Έλληνας» προηγείται συστηματικά κάθε αναφοράς σε κατηγορίες πολιτών, όπως εργάτες ή αγρότες. Αυτό ενισχύει τον νατιβιστικό χαρακτήρα του πολιτικού της λόγου. Στην περίπτωση των ANEΛ κυριαρχούν αντιμνημονιακές θέσεις, με αρνητικές αναφορές στην ΕΕ και τη Γερμανία, ενώ ο λόγος τους ενσωματώνει νατιβιστικά αφηγήματα και αντιμεταναστευτική ρητορική. Η Χρυσή Αυγή παρουσιάζεται ως ριζοσπαστική αντιμνημονιακή δύναμη, ενώ ο κομματικός της λόγος χαρα-

κτηρίζεται από ακραίο νατιβισμό και ρατσισμό. Οι αναφορές στην πολιτισμική «ανωτερότητα» των Ελλήνων ενσωματώνουν στοιχεία ναζιστικού φυλετισμού, αναδεικνύοντας την ιδεολογική της απόσταση από τα υπόλοιπα κόμματα της άκρας δεξιάς. Στο σύνολο των προγραμμάτων της άκρας δεξιάς ανιχνεύονται ίχνη μεταυλιστικών αναφορών, κυρίως σε ζητήματα που σχετίζονται με την κουλτούρα και τις αξίες. Αυτό επιβεβαιώνει τη θεωρία περί (εκλογικής) επανεμφάνισης της άκρας δεξιάς στην Ευρώπη ως έκφραση πολιτισμικών και αξιακών συγκρούσεων (Norris & Inglehart, 2019). Συνολικά, τα προγράμματα της άκρας δεξιάς στην Ελλάδα αποτυπώνουν μια σύνθετη και στρατηγική προσέγγιση, η οποία ισορροπεί μεταξύ της προσπάθειας ενσωμάτωσης στο ευρύτερο πολιτικό σύστημα και της διατήρησης της ιδεολογικής ταυτότητας που προσελκύει τον πυρήνα των υποστηρικτών τους.

Πίνακας 3

Μέσοι όροι ποσοστών θεματικών αναφορών στα μανιφέστα, ανά ιδεολογία-κομματική οικογένεια (%)

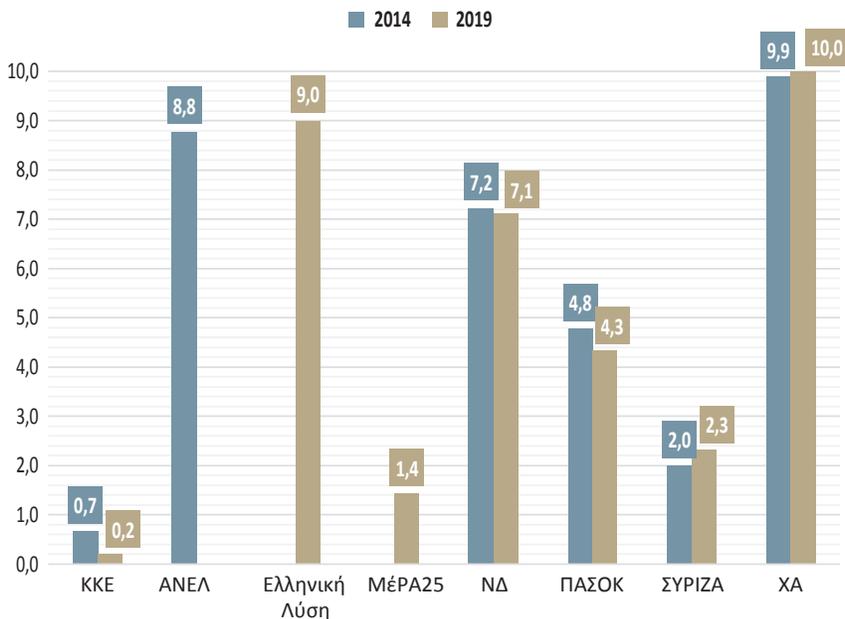
	Αριστερά		Κυβερνητικά κόμματα			Άκρα Δεξιά		
	ΚΚΕ	ΜέΡΑ25	ΣΥΡΙΖΑ	ΠΑΣΟΚ/ ΚΙΝΑΛ	ΝΔ	ΧΑ	ΑΝΕΛ	ΕΛ
1. Διεθνείς σχέσεις	23	20	10	7	3	26	28	7
2. Ελευθερία και δημοκρατία	2	8	8	8	4	4	1	3
3. Πολιτικό σύστημα	31	11	13	18	12	12	7	7
4. Οικονομία	18	17	24	31	40	9	12	35
5. Πρόνοια και ποιότητα ζωής	6	31	31	23	19	14	12	19
6. Δομή της κοινωνίας	9	10	3	2	8	29	39	9
7. Κοινωνικές ομάδες	11	3	11	11	14	6	1	20

3.2. Οι κλίμακες της CMP και της CHES

Λόγω της μεθοδολογικής κριτικής που έχουν δεχθεί οι κλίμακες της CMP για τη μέτρηση της ιδεολογικής διάστασης Αριστεράς-Δεξιάς (Franzmann & Kaiser, 2006), κρίναμε σκόπιμο να συμπληρώσουμε την ανάλυσή μας με τα δεδομένα των εμπειρογνομόνων του Chapel Hill Expert Survey (CHES) για το 2014 και το 2019. Η ενσωμάτωση των δεδομένων του CHES αποσκοπεί στη βελτίωση της ακρίβειας και της αξιοπιστίας των ευρημάτων μας, παρέχοντας μια επιπλέον πηγή που αναγνωρίζεται για τη συγκριτική ανάλυση των ιδεολογικών θέσεων των κομμάτων σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Από τις κλίμακες της εν λόγω βάσης δεδομένων για την δεκαβάθμια 0-10 κλίμακα Αριστεράς – Δεξιάς, όπου «μηδέν» σημαίνει άκρα δεξιά και «δέκα» σημαίνει άκρα δεξιά του 2014 και 2019 προκύπτουν για τα ελληνικά κοινοβουλευτικά κόμματα τα εξής αποτελέσματα (Διάγραμμα 1): Το ΚΚΕ εμφανίζεται ως το πλέον ριζοσπαστικό κόμμα της κλίμακας με τιμή που αγγίζει τη μονάδα. Το ΜέΡΑ25 ακολουθεί (1,22), ενώ ο ΣΥΡΙΖΑ –σε αντίθεση με τα κομματικά προγράμματα της CMP όπου

Διάγραμμα 1

Ιδεολογικός άξονας Αριστεράς (0) – Δεξιάς (10), CHES (2014 και 2019)

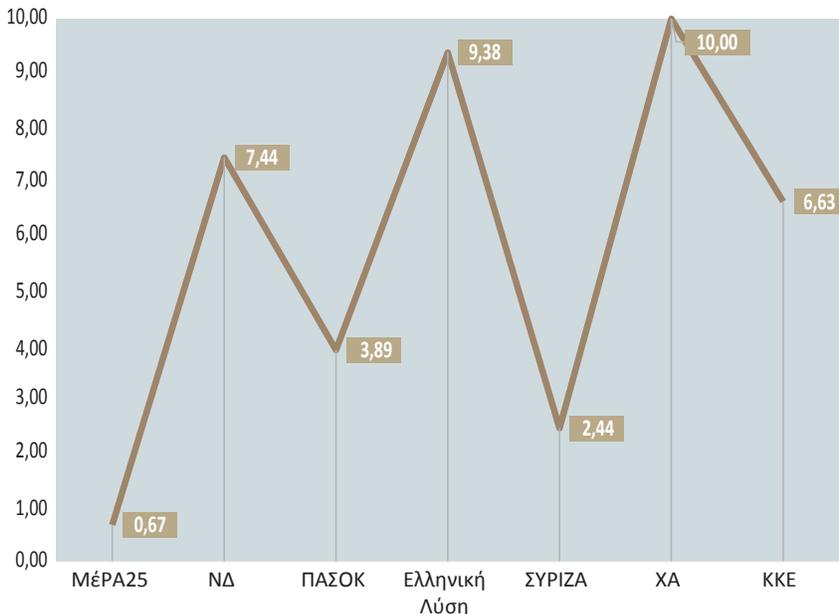

και σημειώνεται μια «συντηρητικοποίησή» του ως προς τα σημαντικά πολιτικά διακυβεύματα– παραμένει στην αριστερά (2 το 2014) με μια αμελητέα μετακίνηση προς το κέντρο (2,33 το 2019). Το ΠΑΣΟΚ καταγράφει τιμές κοντά στο κέντρο του ιδεολογικού άξονα (4,78 το 2014 και 4,33 το 2019). Στα δεξιά του φάσματος –όπου συνήθως διαπιστώνονται σημαντικότερες ιδεολογικές διακυμάνσεις και μεταβολές (Hug & Schulz, 2007)– εντοπίζεται στο πεδίο της συντηρητικής δεξιάς και όχι της φιλελεύθερης κεντροδεξιάς η Νέα Δημοκρατία (7,22 το 2014 και 7,11 το 2019). Στο πεδίο της ακοροδεξιάς οι ΑΝΕΛ (8,78), δεξιότερά τους η Ελληνική Λύση (9) και σχεδόν στην απόλυτη τιμή άκρας δεξιάς η Χρυσή Αυγή (9,89 το 2014 και 10 το 2019).

Σύμφωνα με την ανάλυση του CHES για το 2019, πέρα από τον ιδεολογικό άξονα Αριστεράς-Δεξιάς, αξιολογείται και ο άξονας ελευθεριασμού/μεταϋλισμού – παράδοσης/αυταρχισμού, με κλίμακα από το μηδέν έως το δέκα (Διάγραμμα 2). Η κλίμακα GALTAN (2019) αξιολογεί τη θέση των κομμάτων σε ζητήματα κοινωνικών

Διάγραμμα 2

Άξονας Ελευθεριακά/Μεταϋλιστικά κόμματα (0), Παραδοσιακά/Αυταρχικά κόμματα (10). CHES (2019)

και πολιτισμικών αξιών. Τα κόμματα που χαρακτηρίζονται ως «ελευθεριακά» ή «μεταϋλιστικά» υποστηρίζουν την επέκταση των ατομικών ελευθεριών (όπως τα δικαιώματα για άμβλωση, διαζύγιο και γάμο ομοφυλοφίλων). Αντίθετα, τα «παραδοσιακά» ή «αυταρχικά» κόμματα απορρίπτουν αυτές τις ιδέες, προκρίνοντας την τάξη, την παράδοση και τη σταθερότητα, θεωρώντας ότι το κράτος πρέπει να λειτουργεί ως σταθερή ηθική αρχή στα κοινωνικά και πολιτισμικά ζητήματα. Τα ευρήματα δείχνουν ότι το ΜέΡΑ25 (0,67) και ο ΣΥΡΙΖΑ (2,44) κατατάσσονται στη μεταϋλιστική πλευρά, ενώ το ΚΚΕ (6,63) εμφανίζεται πιο κοντά στο κέντρο της κλίμακας. Τα κόμματα της δεξιάς και της άκρας δεξιάς εμφανίζονται έντονα προσανατολισμένα προς την παράδοση και τον αυταρχισμό, με τη ΝΔ (7,44), την Ελληνική Λύση (9,38) και τη Χρυσή Αυγή (10) να ενισχύουν ένα πολιτισμικά αυταρχικό προφίλ.

4. Ο ΠΟΛΩΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΟ ΜΑΝΙΦΕΣΤΟ

Τόσο οι θεματικές των κομματικών προγραμμάτων, όσο και οι κλίμακες αξιακών και ιδεολογικών αναφορών ή τοποθετήσεων του επίσημου κομματικού λόγου σε συγκεκριμένες θεματικές της πολιτικής δεν αρκούν για την μελέτη του πολωτικού λόγου. Οι θεματικές αναφορές αλλά και ενδεχόμενες ιδεολογικές-αξιακές διχοτομήσεις των κομμάτων μέσα από τον επίσημο λόγο των κατατεθειμένων προγραμμάτων σκιαγραφούν το εάν και εφόσον τα κόμματα επιλέγουν στον επίσημο λόγο να αφιερώσουν χρόνο στα πολιτικά διακυβεύματα που εμφανίζονται ως διχαστικά/πολωτικά στην πολιτική ζωή του τόπου· όμως, απαιτείται μια ενδελεχής ανάλυση αυτού του επίσημου κομματικού λόγου έτσι ώστε να αναλυθεί το είδος και κυρίως η διαβάθμιση της πόλωσης. Η τυπολογία των πολωτικών αναφορών προσφέρει ένα χρήσιμο εργαλείο για την ανάλυση της πολιτικής πόλωσης στα κομματικά προγράμματα, αναδεικνύοντας τις διάφορες στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα κόμματα για να διαφοροποιηθούν και να καταστήσουν σαφείς τις πολιτικές τους θέσεις. Η παρακάτω ανάλυση βασίζεται σε τέσσερις βασικές κατηγορίες πολωτικών αναφορών (βλ. παραπάνω στη Μεθοδολογία Πίνακας 1), που εντοπίζονται στα προγράμματα των κομμάτων και συνδέονται με την πολιτική στρατηγική και τις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις τους.

4.1. Ο πολωτικός λόγος των κυβερνητικών κομμάτων ΠΑΣΟΚ και ΝΔ (2012, 2015, 2019)

Τα κυβερνητικά κόμματα της Μεταπολίτευσης, ΝΔ και ΠΑΣΟΚ, στα κομματικά τους προγράμματα επικεντρώνονται κυρίως σε πολιτικές προτάσεις και θέσεις, αποφεύγοντας την έντονη πόλωση και καταφεύγοντας σε μία «ήπια» πόλωση. Ωστόσο, χρησιμοποιούν έμμεση πολωτική ρητορική για να ενισχύσουν την πολιτική τους ταυτότητα (Πίνακας 4). Το ΠΑΣΟΚ καταγράφει αναφορές πολωτικού λόγου στο μανιφέστο του 2012 για την ποιότητα της δημοκρατίας στην χώρα. Οι αναφορές του σε «παλαιοκομματισμό και πελατειακές σχέσεις», «ανεύθυνους κυβερνήτες που έχουν οδηγήσει την χώρα σε μια κρίση του κράτους δικαίου» είναι χαρακτηριστικές. Από την άλλη πλευρά, η Νέα Δημοκρατία, επίσης, επιλέγει να επενδύσει σε έμμεσο πολωτικό λόγο με στόχο: α) ανάδειξη της δικής της ικανότητας διακυβέρνησης με αιχμές για την ανευθυνότητα των άλλων πολιτικών δυνάμεων: «είμαστε το κόμμα των υπεύθυνων πολιτικών τη στιγμή που οι πολιτικοί μας αντίπαλοι ως ανεύθυνοι τάζουν μη εφαρμόσιμες πολιτικές προτάσεις», και β) την ανάδειξη των ιδεολογικών αιχμών όπως είναι η «αδιαπραγμάτευτη φιλοευρωπαϊκή» πολιτική δύναμη, και η θεματική του μεταναστευτικού που συνιστά μία ιδεολογική στρατηγική τοποθέτηση για τη ΝΔ: «στόχος μας είναι ο μαζικός επαναπατρισμός των λαθρομεταναστών που έχουν συγκεντρωθεί στην χώρα μας». Στα κομματικά προγράμματα του 2015, ΠΑΣΟΚ και ΝΔ επιμένουν στη θετική παραγωγή πολιτικών προτάσεων και στις έμμεσες πολωτικές αναφορές, όπου ο αντίπαλος δεν αναφέρεται ρητά. Για το ΠΑΣΟΚ στόχος είναι «η εθνική συνεννόηση απέναντι στο τοξικό πολιτικό σκηνικό». Το πρόγραμμα επικεντρώνεται στα πεπραγμένα των κυβερνήσεων ΠΑΣΟΚ, ενώ σε πολωτικό επίπεδο στοχοποιούνται τα «οικονομικά καρτέλ» που εξυπηρετεί η Νέα Δημοκρατία, ενώ επιτίθεται στις λαϊκιστικές-ουτοπικές αντιμνημονιακές υποσχέσεις του ΣΥΡΙΖΑ. Συνολικά, η ΝΔ επιχειρεί να απέχει από ονομαστικές πολωτικές αναφορές και στο πρόγραμμά της για το 2015 «πλανάται» μια κριτική των αντιπάλων που έχει να κάνει με την ικανότητά/σοβαρότητά τους, και την εμμονή τους στο δημόσιο τομέα και τον συνδικαλισμό.

Για το 2019 ΚΙΝΑΛ και ΝΔ συνεχίζουν να συνθέτουν στα κομματικά τους προγράμματα έναν ήπιο πολωτικό λόγο προτάσεων και θέσεων. Υπό τη σκιά του ΣΥΡΙΖΑ, το ΚΙΝΑΛ υιοθετεί πιο επιθετική

Πίνακας 4
Τυπολογία πολιτικών αναφορών ΠΑΣΟΚ και ΝΔ
(2012, 2015, 2019)

Κατηγορία Πολιτικών Αναφορών	Έτος	Κόμμα	Περιεχόμενο
Απειλή για τη Δημοκρατία και την πολιτική σταθερότητα	2012	ΠΑΣΟΚ	«Παλαιοκομματισμός και πελατειακές σχέσεις», «κρίση του κράτους δικαίου». «Πελατειακές σχέσεις», «Ανεύθυνοι κυβερνήτες που έχουν οδηγήσει τη χώρα σε μια κρίση του κράτους δικαίου».
		ΝΔ	«Η μοναδική πολιτική δύναμη με αδιαπραγμάτευτη φιλοευρωπαϊκή θέση».
	2015	ΠΑΣΟΚ	«Η εθνική συνεννόηση απέναντι στο τοξικό πολιτικό σκηνικό». «Λαϊκισμός», «Παρεοκρατία».
		ΝΔ	«Συντεχνίες», «Ασυδοσία συνδικαλισμού».
	2019	ΚΙΝΑΛ	«Οι δεσμεύσεις Τσίπρα θηλιά στον λαμό της κοινωνίας», «ΝΔ εγκλωβισμένη στο παρελθόν». «Παθογένειες του παρελθόντος».
		ΝΔ	«Το δίλημμα είναι: φωτεινή εποχή ή περιπέτειες». «Ιδεοληψίες του παρελθόντος», «Συντεχνίες», «Άβατα στις γειτονίες».
Ανικανότητα ή Ανεπάρκεια Κομμάτων	2012	ΠΑΣΟΚ	«Ανίκανοι κυβερνήτες που οδήγησαν τη χώρα στην κρίση».
		ΝΔ	«Είμαστε το κόμμα των υπεύθυνων πολιτικών τη στιγμή που οι πολιτικοί μας αντίπαλοι ως ανεύθυνοι άτζουν μη εφαρμόσιμες πολιτικές προτάσεις».
	2015	ΠΑΣΟΚ	«Το ΠΑΣΟΚ είναι το μόνο κόμμα με καθαρές θέσεις, το μόνο κόμμα που έχει επιδείξει ικανότητα για την διακυβέρνηση της χώρας», «στόχος μας η βιωσιμότητα του ελληνικού χρέους χωρίς όμως εξωπραγματικές και ανεδαφικές προτάσεις», «αντιστεκόμαστε στην παρεοκρατία και άδικα προνόμα, αλλά στεκόμαστε εξίσου ενάντια στην εξάπλωση παρασιτικών φαινομένων λαϊκισμού και δημαγωγίας».
		ΝΔ	«Ισχυρό κράτος με επιτελικό ρόλο που αντιστέκεται στις συντεχνίες και τις ιδεοληψίες του παρελθόντος που ανακαλύπτουν δάση σε αεροδρόμια και βλέπουν το κράτος ως κομματικό λάφυρο».
	2019	ΚΙΝΑΛ	«ΚΙΝΑΛ εγγυάται σταθερή ανάπτυξη», «ΣΥΡΙΖΑ και ΝΔ αναπαράγουν παθογένειες».
	ΝΔ	«Μόνο η ΝΔ μπορεί να φέρει σύγχρονο, αποτελεσματικό κράτος», «Αντιστεκόμαστε στις ιδεοληψίες του παρελθόντος».	

Ιδεολογικές Διαφορές	2012	ΠΑΣΟΚ	Δεν εντοπίστηκε.
		ΝΔ	«Αδιαπραγμάτευτη φιλοευρωπαϊκή δύναμη», «μαζικός επαναπατρισμός λαθρομεταναστών», «Κάνουμε τις γειτονιές ξανά ασφαλείς και βάζουμε τέλος στα 'άβατα'. Επαναφέρουμε την ομάδα Δέλτα και ενισχύουμε την ομάδα Δίας», «καταργούμε άμεσα τον νόμο Παρασκευόπουλου ώστε να σταματήσει η μαζική απελευθέρωση καταδικασμένων για βαρύτατα ποινικά αδικήματα».
	2015	ΠΑΣΟΚ	«Αντιστεκόμαστε στην παρασιτική χρηματιστική οικονομία», «Όχι στα άδικα προνόμια και στον λαϊκισμό». «Πρέπει άμεσα να καταργηθούν παρωχημένα προνόμια και προκλητικά κεκτημένα σχετικά με την ευθύνη των υπουργών και τη βουλευτική ασυλία».
		ΝΔ	«Λογική του χθες το μεγάλο δημόσιο», «Απελευθέρωση κλειστών επαγγελμάτων», «αποκρατικοποιήσεις - λογικές του χθες το μεγάλο δημόσιο».
	2019	ΚΙΝΑΛ	«Πολιτική που αντιμετωπίζει ανισότητα από τη ΝΔ και στασιμότητα από τον ΣΥΡΙΖΑ», «Με το ΚΙΝΑΛ επιστρέφει η λογική».
		ΝΔ	«Εισάγουμε ηλεκτρονική διακυβέρνηση, αξιοκρατία», «Η μόνη λύση είναι η ισχυρή ανάπτυξη», «Ισχυρό κράτος με επιτελικό ρόλο που αντιστέκεται στις συντεχνίες και τις ιδεοληψίες του παρελθόντος που ανακαλύπτουν δάση σε αεροδρόμια και βλέπουν το κράτος ως κομματικό λάφυρο», «Δεσμευόμαστε για ένα κράτος σύγχρονο και αποτελεσματικό που προσέχει το χρήμα του φορολογούμενου και προσφέρει πολύ καλύτερες υπηρεσίες. Ένα κράτος που στηρίζεται στην ηλεκτρονική διακυβέρνηση, την αξιολόγηση και την αξιοκρατία», «Επαναφέρουμε τις φυλακές υψίστης ασφαλείας (τύπου Γ) για να σταματήσει η δράση των κάθε είδους συμμοριών στο εσωτερικό των φυλακών».
Αμφισβήτηση Ηθικής και Αξιών (Διαφθορά, Ηθική Ανεπαιρέτητα)	2012	ΠΑΣΟΚ	Δεν εντοπίστηκε.
		ΝΔ	Δεν εντοπίστηκε.
	2015	ΠΑΣΟΚ	«Κατάργηση προκλητικών προνομίων υπουργών και βουλευτών».
		ΝΔ	Δεν εντοπίστηκε.
	2019	ΚΙΝΑΛ	Δεν εντοπίστηκε.
		ΝΔ	Δεν εντοπίστηκε.

στάση, κατηγορώντας τον για «ανεδαφικές υποσχέσεις» και τη ΝΔ για «κοινωνική ανισότητα». Διατυπώνει μια σειρά από πολωτικές αναφορές, που στοχεύουν να δείξουν ότι οι υποσχέσεις του ΣΥΡΙΖΑ είναι ανεδαφικές, και να υπογραμμίσει την αναξιοπιστία του. Παράλληλα, ασκεί κριτική στη ΝΔ στην κοινωνικά άδικη πολιτική της ΝΔ. Στα προγράμματα των κυβερνητικών κομμάτων δεν διαπιστώνουμε ιδιαίτερα πολωτικές αναφορές που να αφορούν στην τυπολογία απειλών για τη δημοκρατία ή στην ανάδειξη ηθικών απαξιώσεων για τους αντιπάλους. Τα κομματικά προγράμματα βρίθουν, ωστόσο, αναφορών για την ανεπάρκεια των πολιτικών αντιπάλων. Και τα δύο κόμματα, ιδιαίτερα το ΠΑΣΟΚ/ΚΙΝΑΛ, χρησιμοποιούν συχνά το μοτίβο της ανικανότητας για να απαξιώσουν αντιπάλους. Η πολωτική του ρητορική επικεντρώνεται κυρίως στην κριτική κατά του ΣΥΡΙΖΑ για τις ουτοπικές πολιτικές του και στη ΝΔ για την κοινωνική ανισότητα και την ανικανότητά της. Από την άλλη μεριά, η κριτική της ΝΔ στρέφεται κατά των κρατικιστικών αντιλήψεων της Αριστεράς και των κοινωνικών φαινομένων που ενοχλούν την ιδεολογία της φιλελεύθερης οικονομίας. Επίσης, η ΝΔ αναδεικνύει ένα δίλημμα για την πολιτική σταθερότητα, συνδέοντάς το με την ιδεολογική καθαρότητα και τη δημοκρατία.

4.2. Ο πολωτικός λόγος του ΣΥΡΙΖΑ (2012, 2015, 2019):

Από την πόλωση του 2012 στον κυβερνητισμό του 2019

Οι πολωτικές αναφορές του 2012 αντανακλούν την κοινωνική και πολιτική κρίση της περιόδου, ενώ τα προγράμματα του 2015 και 2019 δείχνουν την εξέλιξη των πολιτικών κομμάτων υπό τις νέες συνθήκες (Πίνακας 5). Ο ΣΥΡΙΖΑ, όπως και το προεκλογικό πρόγραμμά του, αντανακλά τον μετασηματισμό του κόμματος από κόμμα της ριζοσπαστικής Αριστεράς, σε κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης και κατόπιν σε κυβερνητικό κόμμα. Το προεκλογικό μανιφέστο του ΣΥΡΙΖΑ για το 2012 διαφέρει σημαντικά από τα αντίστοιχα προγράμματα του ίδιου κόμματος για το 2015 και το 2019, καθώς στο εν λόγω διάστημα το κόμμα μετασηματίζεται σε κόμμα εξουσίας (Ελευθερίου, 2024). Το μανιφέστο του 2012 είναι θεματικά προσανατολισμένο στις μνημονιακές συμβάσεις, με αναφορές στις δημοσιονομικές δεσμεύσεις της χώρας αλλά και σε σαφείς αναφορές στα δύο πολιτικά κόμματα που έχουν εφαρμόσει την μνημονιακή πολιτική, το ΠΑΣΟΚ και τη Νέα Δημοκρατία. Το πρόγραμμα του 2012

Πίνακας 5
Τυπολογία πολιτικών αναφορών ΣΥΡΙΖΑ (2012, 2015, 2019)

Κατηγορία Πολιτικών Αναφορών	2012	2015	2019
Απειλή για τη Δημοκρατία και Πολιτική Σταθερότητα	«Αντιδημοκρατικός κατήφορος», «φθορά της δημοκρατίας», «καταπάτηση του Συντάγματος», «αποδιοργάνωση του κράτους και της δημοκρατίας».	Αναφορές στη «διαπλοκή» και τις «πελαταικές σχέσεις», οι οποίες υπονομεύουν τους θεσμούς και τη δημοκρατική λειτουργία. «Πελαταικό κράτος από τα κόμματα που κυβέρνησαν και κατέστρεψαν την χώρα» το περίφημο τρίγωνο της διαπλοκής, κόμματα - οικονομική ολιγαρχία - τράπεζες».	«Παραλάβαμε χάος» και δημοκρατικούς θεσμούς με προβλήματα λόγω πελαταικών και διαπλεκόμενων σχέσεων.
Ανικανότητα ή Ανεπάρκεια Κομμάτων	«Κόμματα που λειτουργούν ως εκπρόσωποι της Τρόικας και είναι υπεύθυνα για το ξεπούλημα του δημοσίου πλούτου».	«Δημόσια διοίκηση στα όρια της κατάρρευσης», «Κόμματα που κυβέρνησαν και κατέστρεψαν τη χώρα».	«Παραλάβαμε άδεια ταμεία», «Μηδενική αξιοπιστία», «Απουσία σχεδιασμού για το μέλλον».
Ιδεολογικές Διαφορές	Αντιμνημονιακή ατζέντα. Σαφής διαφοροποίηση από τη «μνημονιακή πολιτική» και τα κόμματα που την εφάρμοσαν (ΠΑΣΟΚ, ΝΔ). Κατά της τάξης και ασφάλειας «αστυνομοκρατία – παρακολούθηση των πολιτών», «αυταρχισμός και νεοφασισμός».	Έμφαση στον διαχωρισμό από την οικονομική «ολιγαρχία» και το «το περίφημο τρίγωνο της διαπλοκής, κόμματα - οικονομική ολιγαρχία - τράπεζες» «Είναι μια αίσθηση μοναδική όταν φεύγει ο φόβος και έρχεται η ελπίδα».	Θολή διαφοροποίηση με έμφαση στη διαχείριση της μεταμνημονιακής περιόδου.
Αμφισβήτηση Ηθικής και Αξιών (Διαφθορά, Ηθική Ακεραιότητα)	«Καταστροφείς, εκμεταλλευτές, ψεύτες, κερδοσκόποι», «πολιτικοί τρομοκράτες που λυμαίνονται τον εθνικό πλούτο», «Πολιτικές της φτωχοποίησης και της καταστροφής».	«Εμείς δεσμευόμαστε, δεν υποσχόμαστε», «στηριζόμαστε σε εσάς στον λαό. Ούτε στην ολιγαρχία, ούτε στα τζάκια».	«Παραλάβαμε εκτεταμένα φαινόμενα διαφθοράς» και δημόσιο σύστημα «διαβλητό στα ιδιωτικά συμφέροντα».

χαρακτηρίζεται από σκληρή αντιπολιτευτική ρητορική με έμφαση στη δημοκρατική απειλή και τις ευθύνες των μνημονιακών κυβερνήσεων. Τέλος, διαπιστώνεται μια θεματική που με πολωτικό λεξιλόγιο αναδεικνύει ζητήματα που σχετίζονται με το αφήγημα «τάξη και ασφάλεια» και αφορά την πρόσληψη της κυβέρνησης και ιδίως των οπισθοδρομικών/συντηρητικών πολιτικών δυνάμεων σε σχέση με το «ισχυρό κράτος». Η αντιμνημονιακή ιδεολογία και η σύνδεση των αντιπάλων με τη διαφθορά και την απειλή για τη δημοκρατία μετριάζονται σημαντικά το 2015, με αναφορές που επικεντρώνονται στις παθογένειες του παρελθόντος. Το 2015 το μανιφέστο μεταστρέφεται σε μία γλώσσα κυβερνητικής υπευθυνότητας, διατηρώντας, ωστόσο, ορισμένες πολωτικές αναφορές που στοχεύουν στη διαφθορά και τη διάλυση του κράτους από τα παραδοσιακά κόμματα. Το 2019, οι πολωτικές αναφορές περιορίζονται, εστιάζοντας στη σύγκριση του κυβερνητικού έργου με το παρελθόν· έτσι, απουσιάζει σε μεγάλο βαθμό η επιθετική ρητορική, αντικαθίσταται από μια πιο απολογιστική προσέγγιση για την κυβερνητική θητεία. Οι πολωτικές αναφορές είναι ηπιότερες, με έμφαση στην κακή κατάσταση του κράτους που «παράληφθηκε» το 2015. Οι πολωτικές αναφορές στην απειλή για τη δημοκρατία, την ηθική απαξίωση των αντιπάλων, την καταγγελία της ανεπάρκειας των κομμάτων να κυβερνήσουν όπως και οι ιδεολογικές αντιμνημονιακές διαφοροποιήσεις είναι πολύ πιο έντονες το 2012 και το 2015.

4.3. Ο πολωτικός λόγος των αριστερών κομμάτων ΚΚΕ και ΜέΡΑ 25 (2012, 2015, 2019)

Τα πολιτικά προγράμματα του ΚΚΕ περιλαμβάνουν έντονη χρήση πολωτικών αναφορών (Πίνακας 6). Κυρίαρχο στοιχείο είναι η ιδεολογική αντιπαράθεση και οι πολωτικοί χαρακτηρισμοί που στρέφονται τόσο κατά των παραδοσιακών κυβερνητικών κομμάτων (ΠΑΣΟΚ και ΝΔ) όσο και των ρεφορμιστικών αριστερών κομμάτων, όπως ο ΣΥΡΙΖΑ. Στο πρόγραμμα του 2012, οι ιδεολογικές πολωτικές αναφορές επικεντρώνονται στην αντικαπιταλιστική, αντιμνημονιακή, αντιευρωπαϊκή, και αντιφασιστική ρητορική. Αυτές οι αναφορές αντικατοπτρίζουν τη συμμετοχή του ΛΑΟΣ στην κυβέρνηση συνεργασίας και τη δημοσκοπική άνοδο της Χρυσής Αυγής, καθώς και την πιθανή κοινοβουλευτική της παρουσία. Το 2015, το ΚΚΕ συνεχίζει την πορεία ευθείας αντιπαράθεσης, κατηγορώντας όλα τα

υπόλοιπα πολιτικά κόμματα ότι συγκλίνουν στην αποδοχή του καπιταλιστικού συστήματος. Στο μανιφέστο του 2015, η πόλωση εστιάζεται στην ηθική και ιδεολογική εξομοίωση των κομμάτων εξουσίας. Αντίστοιχα, στο μανιφέστο του 2019, η πολωτική ρητορική ενισχύεται περαιτέρω λόγω της διακυβέρνησης του ΣΥΡΙΖΑ. Ο λόγος του ΚΚΕ χαρακτηρίζεται από την ταύτιση των ιδεολογικών αναφορών με τους πολωτικούς χαρακτηρισμούς των πολιτικών του αντιπάλων. Συγκεκριμένα, το ΚΚΕ παρουσιάζει τα αντίπαλα κόμματα – κυρίως το ΠΑΣΟΚ, τη ΝΔ και τον ΣΥΡΙΖΑ – ως υπερασπιστές του καπιταλιστικού συστήματος, το οποίο θεωρεί απειλή για τη δημοκρατία και τα συμφέροντα του λαού. Επαναλαμβάνονται χαρακτηρισμοί όπως «εκπρόσωποι του μεγάλου κεφαλαίου», «κλέφτες του μόχθου του λαού» και «εργατοπατέρες», καταδεικνύοντας την πλήρη απόρριψη του καπιταλιστικού συστήματος και των υποστηρικτών του. Μέσα από αυτή τη ρητορική, το ΚΚΕ διαμορφώνει μια σαφή αντίθεση μεταξύ του λαού και των «εκμεταλλευτών» του, ενισχύοντας το αφήγημα της ταξικής πάλης.

Το ΚΚΕ προσπαθεί να υποβαθμίσει ηθικά και πολιτικά τον ρόλο των κομμάτων που θεωρεί «δεκανίκια» του συστήματος, τόσο στα αριστερά όσο και στα δεξιά του πολιτικού φάσματος. Χρησιμοποιεί χαρακτηρισμούς όπως «ψεύτες», «ξεγέλασαν τον λαό» και «σπέρνουν αυταπάτες», τονίζοντας ότι το ΚΚΕ δεν «κοροϊδεύει» και δεν «πουλάει ψεύτικες υποσχέσεις». Η έντονη κριτική στους «επικίνδυνους εθνικιστές» και στους «αντιμνημονιακούς» που δήθεν «σώζουν» το λαό, σε συνδυασμό με τη σύγκριση των άλλων κομμάτων με το ΚΚΕ, το οποίο παρουσιάζεται ως το μόνο αξιόπιστο και ανιδιοτελές κόμμα, ενισχύει την πόλωση σε πολιτικό και ηθικό επίπεδο. Το ΚΚΕ προβάλλεται ως το «αυθεντικό» και «επαναστατικό» κόμμα, ενώ τα υπόλοιπα κόμματα θεωρούνται είτε υπηρέτες του καπιταλιστικού συστήματος είτε μέρος του καπιταλιστικού συστήματος είτε υπηρέτες των συμφερόντων του κεφαλαίου ή υποκριτές.

Το ΜεΡΑ25 είναι ένα το κόμμα που προέκυψε από διάσπαση του ΣΥΡΙΖΑ και στις εκλογές του 2019 κατάφερε να εξασφαλίσει κοινοβουλευτική εκπροσώπηση. Το κομματικό του πρόγραμμα θυμίζει τα κόμματα διαμαρτυρίας και αμφισβήτησης της κυβερνητικής εξουσίας (Πίνακας 7) με συγκεκριμένες πολωτικές αναφορές που ως επί το πλείστον επιχειρούν: 1) να διαφοροποιήσουν το κόμμα από την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ, 2) να αναφερθούν στην ανάγκη αλλαγής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μέσα από την ηθική υποβάθμιση προσώπων,

Πίνακας 6
 Τυπολογία πολωτικών αναφορών ΚΚΕ (2012, 2015, 2019)

Κατηγορία Πολωτικής Αναφοράς	2012	2015	2019
Απειλή για τη Δημοκρατία και Πολιτική Σταθερότητα	«Η λυκοσυμμαχία της ΕΕ φέρνει τους λαούς αντιμέτωπους με ψευτο-διλήμματα».	«Κόμματα κομήτες που φιλοδοξούν να συμμετέχουν σε συγκυβέρνηση είτε με τη ΝΔ είτε με τον ΣΥΡΙΖΑ».	«Τα διλήμματα πολιτική αλλαγή και σταθερότητα, που προβάλλει η ΝΔ, και πρόοδος ή παλινόρθωση της συντήρησης, που προβάλλει ο ΣΥΡΙΖΑ, είναι κάλπικα, γιατί και οι δύο υπηρετούν την ίδια αντιλαϊκή στρατηγική».
Ανικανότητα ή Ανεπάρκεια Κομμάτων	«Δεν είναι επαναστάτες, είναι ψεύτες και υποκριτές», «Εργατοπατέρες που δεν νοιάζονται για το λαό, βάζουν πλάτη στην πλουτοκρατία και είναι συνένοχοι».	«ΝΔ και ΣΥΡΙΖΑ διεκδικούν το ρόλο του ικανότερου διαχειριστή για τα συμφέροντα του κεφαλαίου, και όχι για τα συμφέροντα του λαού».	«Η ψήφος στο ΚΚΕ είναι η μόνη αντισυστημική ψήφος, η μόνη πραγματικά ριζοσπαστική και ανατρεπτική»
Ιδεολογικές Διαφορές Αντικαπιταλιστική/αντιφασιστική ρητορική	«Δικτατορία των πολυεθνικών και των βιομηχάνων», «Κλέφτες του μόχθου του λαού τα κόμματα του κεφαλαίου», «Η ναζιστική Χρυσή Αυγή, κόμμα απόγονος του Χίτλερ και του Μεταξά».	«Στόχος τους να ξεγελάσουν τον λαό, να οδηγήσουν σε περαιτέρω φτωχοποίηση και φοροεξόντωση».	«Το παραμύθι της μεταμνημονιακής εποχής και της δικαίης ανάπτυξης, που υποστηρίζει ο ΣΥΡΙΖΑ, δεν αφορά τον λαό», «Το πολιτικό σύστημα αξιοποιεί τα κόμματα μιας χρήσης... για να παίξουν το ρόλο του αναχώματος στον ριζοσπαστισμό».
Αμφισβήτηση Ηθικής και Αξιών (Διαφθορά, Ηθική Ακεραιότητα)	«Οι δήθεν αντιμνημονιακοί εξαπάτησαν τον λαό», «Όπου σχηματίστηκαν κεντροαριστικές κυβερνήσεις αποδείχθηκαν εργαλεία των κεφαλαίων».	«Η ηγεσία του ΣΥΡΙΖΑ δίνει εξετάσεις στους δανειστές, ενώ έχει εγκαταλείψει τις διακηρύξεις για ακύρωση και κατάργηση του μνημονίου».	«Μην επιστρέφете σε παλιές δοκιμασμένες και χρεοκοπημένες επιλογές. Αξιοποιήστε την πείρα σας από τις αυταπάτες του ΣΥΡΙΖΑ».

χωρών και θεσμών της ίδιας της Ένωσης, 3) να υποβαθμίσουν ηθικά την αξιοπιστία της δημοκρατίας στην χώρα με αναφορές στους κυβερνώντες της μεταπολίτευσης. Στο κομματικό πρόγραμμα του ΜεΡΑ25 εντοπίζονται πολωτικές αναφορές σχετικά την προστασία του περιβάλλοντος και την απαξίωσή του από τους κυβερνώντες. Τέλος, ιδιαίτερη πόλωση παρουσιάζουν οι αναφορές στα Μέσα Ενημέρωσης.

Πίνακας 7

Τυπολογία πολωτικών αναφορών ΜεΡΑ 25 (2019)

Κατηγορία Πολωτικής Αναφοράς	Παραδείγματα από το Πρόγραμμα του ΜεΡΑ25
Απειλή για τη Δημοκρατία και Πολιτική Σταθερότητα	«Οι εκλογές δεν αλλάζουν τίποτα, η δημοκρατία σβήνει», «Η παγίωση της χρεοδουλοπαροικίας ως διαρκής απειλή για τη δημοκρατία», «Από την Ολιγαρχία στην Δημοκρατία: η αναθεώρηση του Συντάγματος είναι αποκλειστικό προνόμιο των πολιτικών, των συνταγματολόγων τους και των κοινοβουλευτικών κομμάτων, που συζητούν και αποφασίζουν ερήμην των πολιτών»
Ανικανότητα ή Ανεπάρκεια Κομμάτων	«Τα κόμματα εξουσίας της Δεξιάς και της Αριστεράς θυσιάσαν τις αρχές τους στον συμβιβασμό με την Τρόικα», «Ξεπούλησαν τη δημόσια περιουσία και παρέδωσαν την εξουσία στους δανειστές».
Ιδεολογικές Διαφορές (Καπιταλισμός – Αντικαπιταλισμός, Περιβάλλον)	«Ο νεοφιλελευθερισμός της Νέας Δημοκρατίας και ο Μαρξισμός με Κεϋνσιανά στοιχεία του ΣΥΡΙΖΑ εξευτελίστηκαν», «Η τήρηση των Μνημονιακών δεσμεύσεων είναι η πραγματική περιπέτεια για τη χώρα», «Το μοντέλο μεγέθυνσης κατέστρεψε τους φυσικούς πόρους και το περιβάλλον», «Η υπερ-ανάπτυξη του τουρισμού απειλεί τα τοπικά πλεονεκτήματα της χώρας», «Η αποτυχία της μεταπολιτευτικής κοινωνίας να προστατεύσει τη φύση είναι συλλογική ευθύνη».
Αμφισβήτηση Ηθικής και Αξιών	«Τα ισχυρίζονται αυτά οι ίδιοι που έριξαν την Ελλάδα σε κόμμα, το μονιμοποίησαν και τώρα το ονομάζουν... “σταθερότητα”. Τολμούν να παρουσιάζονται ως ευρωπαϊστές οι καταστροφείς της εικόνας της Ευρώπης στα μάτια των λαών της», «Δανειστές, ολιγαρχία και ντόπιοι κομματικοί “παράγοντες” απαιτούν καθημερινά την παράδοση του εναπομείναντος φυσικού πλούτου σε ιδιώτες κάτι που, όχι μόνο δεν θα μας κάνει λιγότερο φτωχούς αλλά, θα μας κάνει μακροπρόθεσμα φτωχότερους»

4.4. Ο πολωτικός λόγος των ακροδεξιών κομμάτων ANEΛ, ΧΑ, Ελληνική Λύση (2012, 2015, 2019)

Στο κοινοβουλευτικό μέτωπο έρχονται να προστεθούν τα κόμματα της άκρας δεξιάς, οι Ανεξάρτητοι Έλληνες ως διάσπαση της Νέας Δημοκρατίας, η νέο-ναζιστική και εξτρεμιστική Χρυσή Αυγή και η Ελληνική Λύση, κόμμα που προσιδιάζει σε οργάνωση και περιεχόμενο τον ΛΑΟΣ και βασίζεται στο τρίπτυχο νατιβισμός, λαϊκισμός, αυταρχισμός (Mudde, 2007). Το κομματικό πρόγραμμα των ANEΛ βρίθεται πολωτικών αναφορών με στόχο, αφενός, την ανάδειξη των ιδεολογικών συντεταγμένων του κόμματός τους (ορθοδοξία, μεταναστευτικό, διεθνείς σχέσεις) και, αφετέρου, την ηθική υποβάθμιση και τον πολιτικό στιγματισμό των πολιτικών τους αντιπάλων (Πίνακας 8). Η Χρυσή Αυγή επιλέγει έναν ανοικτά πολωτικό λόγο για το επίπεδο της δημοκρατίας και του πολιτικού συστήματος στη χώρα, ενώ παράλληλα το μανιφέστο της είναι πολωτικό ως προς τα ιδεολογικά της χαρακτηριστικά. Στα μανιφέστα της ΧΑ βρίθουν, επίσης, οι αναφορές στους λαθρομετανάστες και την πολιτισμική ανωτερότητα της ελληνικής φυλής καθώς και ευθείες προσωπικές επιθέσεις απέναντι στα κυβερνητικά κόμματα αλλά και τον μη-πατριωτικό χαρακτήρα των αριστερών δυνάμεων.

Η Ελληνική Λύση καταθέτει για το 2019 ένα πλήρες από άποψη θεματικών και προτάσεων κομματικό πρόγραμμα. Ο πολωτικός λόγος μέσα στο σώμα του κειμένου εμφανίζεται στις θεματικές για τις απειλές για τη δημοκρατία αλλά και τις παθογένειες της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας. Μία ακόμα πολωτική κατηγορία είναι οι ιδεολογικές αναφορές: κεντρική θέση κατέχει η θεματική του μεταναστευτικού στο πρόγραμμα της Ελληνικής Λύσης. Τέλος, πολωτικές αναφορές εντοπίζονται σε ζήτημα παιδείας-θρησκείας, διεθνών σχέσεων αλλά και σε σχέση με τους θεσμούς που αφορούν στην ασφάλεια των πολιτών.

4.5. Πολωτικός λόγος και σημαντικότητα θεμάτων στα κομματικά προγράμματα

Από τη σύγκριση των συμπερασμάτων της ποιοτικής ανάλυσης των κομματικών προγραμμάτων και των σημαντικότερων θεματικών που εντοπίζονται στην ανάλυση της βάσης CMP (Πίνακας 9), προκύπτουν τα εξής: 1) Η έκταση των θεματικών αναφορών δεν συ-

Πίνακας 8
*Τυπολογία πολιτικών αναφορών των κομμάτων ANEΛ, ΧΑ,
 Ελληνική Λύση (2012, 2015, 2019)*

	ANEΛ 2012	ANEΛ 2015	ΧΑ (2012)
Απειλές για τη Δημοκρατία	«Λαϊκισμός και διαφθορά».	«Υπεύθυνοι των Μνημονίων στο σκαμνί», «διαπλοκή».	«Σαθρό πολιτικό σύστημα», «Ρουσφέτια», «Διαφθορά παντού», «Διαλυμένο κράτος»,
Ανικανότητα/Ανεπάρκεια	«Κόμματα του χθες, ΠΑΣΟΚ κ ΝΔ».	«Ανίκανοι να διαπραγματευτούν».	«Αναξιοκρατία, ανίκανοι πολιτικοί, πρόθυμοι μόνο στο να εξυπηρετήσουν συμφέροντα».
Ιδεολογικές Διαφορές	«Εθνική υποτέλεια», «υπερασπιστές Νέας Τάξης».	«Εθνική υποδούλωση», «Αυστηρός έλεγχος στην είσοδο των λαθρομεταναστών», «Καμία συμφωνία με το όνομα Μακεδονία», «ευθύνες για το Κυπριακό έχουν μέχρι και σήμερα οι προδότες Έλληνες πολιτικοί».	«Μαρξιστές, εθνομηδενιστές. Υπεύθυνοι για την κλεπτοκρατική διαχείριση του κράτους και το σταμάτημα της εθνικής παραγωγής, που αποτελεί εθνική προδοσία», «εμείς οι Έλληνες εθνικιστές παραμένουμε οι μόνοι απροσκύνητοι... Βρισκόμαστε στην φυλακή επειδή δεν υποταχτήκαμε στην χούντα των μνημονίων».
Ηθική και Αξίες	«Κλέφτες, προδότες», «Εθνικό ξεπούλημα», «Συκοφάντες», «Τρομοκράτες και εκβιαστές», «Πολιτικοί και ροσκόποι και τοκογλύφοι».	«Να καθίσουν επιτέλους οι υπεύθυνοι των Μνημονίων στο σκαμνί, οι υπεύθυνοι για το εθνικό ξεπούλημα της χώρας», «κυβέρνηση των υπαλλήλων της Τρόικα».	«Κλέφτες και προδότες που σχεδιάζουν το ξεπούλημα της Ελλάδας», «Οι κλέφτες στην φυλακή, τα κλεμμένα στον ελληνικό λαό, οι Έλληνες στην εξουσία».

ΧΑ (2015)	ΧΑ (2019)	ΕΛ (2019)
«Διαφθορά παντού».	«Απώλεια της εθνικής μας κυριαρχίας».	«Η Τρίτη ελληνική δημοκρατία οδήγησε την χώρα στην χρεοκοπία», «Πελαταιακό κράτος».
«Ανίκανοι πολιτικοί», «Αναξιοκρατία» «Παραγκμακή δημοκρατία».	«Ανίκανοι διαχειριστές».	«Οι κυβερνήσεις μας έφτασαν στη διάλυση της αγροτιάς και της ελληνικής οικονομίας».
«Χωρίς υπεκφυγές και μισόλογα – άμεση απέλαση όλων των λαθρομεταναστών», «στηρίζουμε την προτεραιότητα Ελλήνων ασθενών αντί αλλοδαπών στα νοσοκομεία».	«Λαθρομετανάστες απειλούν την εθνική ασφάλεια».	«Υποστήριξη λαθρομεταστών αντί Ελλήνων», «Τα τελευταία χρόνια οι Έλληνες πολίτες τείνουν να γίνουν μειονότητα μέσα στην ίδια τους τη χώρα. Οι Έλληνες πρέπει να πάρουμε πίσω την πατρίδα μας».
«Εκβιαστές και τρομοκράτες», «η χώρα παραμένει δέσμη στα χέρια των εθνομηδενιστών και των μαρξιστών», «Πολιτικοί-προδότες και αντίπαλοι του ελληνισμού».	«Σχεδιάζουν την εξάρτηση και την πλήρη υποταγή της Ελλάδας».	«Διεφθαρμένοι πολιτικοί που δυναμιτίζουν τα θεμέλια κράτους», «Η διαπραγμάτευση του 2015 ήταν εγκληματική».

Πίνακας 9
Κατηγορίες πόλωσης και σημαντικά θέματα
στα κομματικά προγράμματα

Κατηγορία Πολιτικών Αναφορών	ΚΚΕ	ΜέΡΑ25	ΣΥΡΙΖΑ
Απειλή για τη Δημοκρατία και την πολιτική σταθερότητα	-	Πολιτικό Σύστημα (Από-νομιμοποίηση του κράτους δικαίου)	Πολιτικό Σύστημα (Αντισυνταγματισμός)
Ανικανότητα ή Ανεπάρκεια Κομμάτων	Πολιτικό Σύστημα (Ανικανότητα, απομάκρυνση από τα συμφέροντα των εργατών)	Πρόνοια και Ποιότητα Ζωής (αδιαφορία για το περιβάλλον και την εκπαίδευση)	Οικονομία (ανεδαφικές πολιτικές, εξυπηρέτηση των συμφερόντων των δανειστών)
Ιδεολογικές Διαφορές	Διεθνείς Σχέσεις (αντι-ιμπεριαλισμός, κατά της ΕΕ), Οικονομία (αδιέξοδα καπιταλισμού)	Διεθνείς Σχέσεις (αντι-ιμπεριαλισμός και κατά ΕΕ), Πρόνοια και ποιότητα ζωής (μεταϋλιστικά διακυβεύματα)	Διεθνείς Σχέσεις (αντι-ιμπεριαλισμός και κατά της ΕΕ)
Αμφισβήτηση Ηθικής και Αξιών (Διαφθορά, Ηθική Ανεπαιρέτητα)	Πολιτικό Σύστημα (Διαφθορά)	Πολιτικό Σύστημα (Διαφθορά)	Πολιτικό Σύστημα (Διαφθορά)

ΠΑΣΟΚ/ΚΙΝΑΛ	ΝΔ	ΧΑ	ΑΝΕΛ	ΕΛ
Πολιτικό Σύστημα (Διαφθορά, Παρεοκρατία)	Πολιτικό Σύστημα (Σταθερότητα)	Διεθνείς Σχέσεις (αντι- ιμπεριαλισμός και κατά της Ε.Ε)	Διεθνείς Σχέσεις (αντι- ιμπεριαλισμός και κατά της Ε.Ε)	Διεθνείς Σχέσεις (αντι- ιμπεριαλισμός και κατά της Ε.Ε)
Οικονομία (ουτοπικές πολιτικές προτάσεις, εξυπηρέτηση συμφερόντων κλειστών κύκλων)	Πολιτικό Σύστημα / Οικονομία (Σταθερότητα, εμπιστοσύνη, αξιοκρατία)	Πολιτικό Σύστημα (Ανικανότητα, πολιτικός κυνισμός/αντι- δημοκρατία)	Πολιτικό Σύστημα (Ανικανότητα)	Οικονομία (εξυπηρέτηση των συμφερόντων των δανειστών, εθνική παραγωγή)
Πρόνοια και Ποιότητα ζωής (αξιοπιστία, υπευθυνότητα)	Οικονομία (Ανάπτυξη)	Δομή της Κοινωνίας (Εθνικισμός και Παράδοση)	Δομή της Κοινωνίας (Εθνικισμός και Παράδοση)	Πρόνοια και Ποιότητα Ζωής (εθνική παιδεία και Ορθοδοξία)
Πολιτικό Σύστημα (Διαφθορά, Παρεοκρατία, παλαιοκομματισμός)	Πολιτικό Σύστημα (Αριστεία)	Πολιτικό Σύστημα (Εθνομη- δενιστές, προδότες πολιτικοί)	Πολιτικό Σύστημα (Προδότες Πολιτικοί, Διαφθορά)	Πολιτικό Σύστημα (Προδότες πολιτικοί, Διαφθορά)

νεπάγεται απαραίτητα και πολωτικές αναφορές. 2) Στα αριστερά κόμματα, οι αναφορές στη θεματική «Πρόνοια και Ποιότητα Ζωής» συνδέονται με την ιδεολογική παρακαταθήκη του μεταϋλισμού (π.χ. περιβάλλον και εκπαίδευση), το «Πολιτικό Σύστημα» συνδέεται με την ανεπάρκεια των πολιτικών αντιπάλων, και οι «Διεθνείς Σχέσεις» περιλαμβάνουν αρνητικές αντιμνημονιακές αναφορές. 3) Στα κυβερνητικά κόμματα, η πλειονότητα του πολωτικού λόγου εντοπίζεται στη θεματική της «Οικονομίας», όπου τονίζονται οι ανεδαφικές διεκδικήσεις των αντιπάλων, καθώς και στο «Πολιτικό Σύστημα», αναφερόμενο στις χρόνιες παθογένειες του ελληνικού κράτους. 4) Στην άκρα δεξιά, η θεματική «Πολιτικό Σύστημα» περιλαμβάνει προσωπικές επιθέσεις και αναφορές στους πολιτικούς αντιπάλους, ενώ η κεντρική θεματική «Δομή της Κοινωνίας» συνδυάζει πολωτικό λόγο με έντονες ιδεολογικές αναφορές.

Από τη συγκριτική σύνθεση ποσοτικής και ποιοτικής ανάλυσης (βλ. Πίνακα 9), προκύπτουν τέσσερις κρίσιμες παρατηρήσεις: Η έκταση μίας θεματικής αναφοράς δεν συνεπάγεται αυτόματα και πολωτικό λόγο. Στα αριστερά κόμματα, η θεματική «Πρόνοια και Ποιότητα Ζωής» διαμορφώνεται από αξίες του μεταϋλισμού (όπως το περιβάλλον και η παιδεία), ενώ οι αναφορές στο «Πολιτικό Σύστημα» λειτουργούν ως κριτική στην ανεπάρκεια των αντιπάλων, και οι «Διεθνείς Σχέσεις» ενσωματώνουν αρνητικό αντιμνημονιακό λόγο. Στα κυβερνητικά κόμματα, ο πολωτικός λόγος εντοπίζεται κυρίως στις θεματικές της «Οικονομίας» (με έμφαση στην αποδόμηση των θέσεων των αντιπάλων) και του «Πολιτικού Συστήματος» (με έμφαση στις χρόνιες παθογένειες του κράτους). Στην άκρα δεξιά, η θεματική «Πολιτικό Σύστημα» εμπεριέχει προσωπικές επιθέσεις, ενώ η «Δομή της Κοινωνίας» συνδυάζει έντονο ιδεολογικό λόγο με στοιχεία πολιτισμικής και ταυτοτικής πόλωσης.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Το παρόν άρθρο εξετάζει την πολιτική πόλωση εστιάζοντας στον τρόπο που αυτή συγκροτείται μέσα από τα κομματικά μανιφέστα των ελληνικών κομμάτων κατά την περίοδο 2012–2019, αξιοποιώντας συνδυαστικά ποσοτικά δεδομένα από τις βάσεις CMP και CHES και ποιοτική ανάλυση λόγου. Οι υποθέσεις εργασίας επικεντρώθηκαν, αφενός, στη διαμόρφωση των θεματικών προτεραιοτήτων υπό το πρίσμα ιδεολογικών και πολιτικο-συστημικών παραγόντων (H1)

και, αφετέρου, στη μετάβαση από θεματική σε συναισθηματική πόλωση μέσω των κομματικών ρητορικών στρατηγικών (-).

Η ανάλυση καταλήγει σε τέσσερις κεντρικές διαπιστώσεις, οι οποίες αφορούν τη θεματική διεύρυνση και τις διαφοροποιήσεις στρατηγικής, τη μετάβαση από τη θεματική στη συναισθηματική πόλωση και την επίδραση της κυβερνησιμότητας στην στρατηγική της πόλωσης.

Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, τα κόμματα δεν υιοθέτησαν μονοθεματικές προσεγγίσεις επικεντρωμένες αποκλειστικά στην οικονομία, ακόμα και σε περιόδους οικονομικής κρίσης. Καταγράφεται μία σαφής πολυθεματική εστίαση με ενσωμάτωση ζητημάτων όπως η κοινωνική πρόνοια, η μετανάστευση, η παιδεία και οι σχέσεις με την ΕΕ, επιβεβαιώνοντας τη θεωρία της *conflict extension* (Layman et al., 2006). Η ιδεολογική τοποθέτηση και η πολιτική θέση κάθε κόμματος (κυβέρνηση, αντιπολίτευση, διαμαρτυρίας, ριζοσπαστικό ή μετριοπαθές) επηρεάζουν σημαντικά τον τρόπο επιλογής και ανάδειξης των θεμάτων. Τα αριστερά κόμματα επικεντρώθηκαν σε ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης και περιβάλλοντος, ενσωματώνοντας στοιχεία μεταϋλιστικής ιδεολογίας. Τα κυβερνητικά κόμματα, όπως η Νέα Δημοκρατία και το ΠΑΣΟΚ/ΚΙΝΑΛ, υιοθέτησαν πιο μετριοπαθείς θέσεις, μία περισσότερο τεχνοκρατική ρητορική, εστιάζοντας στην ανάγκη σταθερότητας και μεταρρυθμίσεων, προκρίνοντας την ήπια πόλωση. Τα ακροδεξιά κόμματα, τέλος, επένδυσαν σε ρητορική ηθικής υποβάθμισης των αντιπάλων, λόγο έντονα πολωτικό, εστιάζοντας σε θέματα πολιτισμικής ταυτότητας και ασφάλειας.

Δευτερευόντως, η ανάλυση των μανιφέστων αποκαλύπτει την τάση των κομμάτων να μετατρέπουν τις θεματικές διαφωνίες σε ταυτοτικές συγκρούσεις. Η στρατηγική πόλωσης εστιάζει ολοένα και περισσότερο στη δημιουργία διακριτών συλλογικών ταυτοτήτων («εμείς» έναντι «εκείνων»), αναδεικνύοντας όχι απλώς ιδεολογικές διαφορές αλλά αξιακές και ηθικές αντιπαραθέσεις. Η ένταση και η μορφή αυτής της πόλωσης εξαρτώνται από την ιδεολογική ένταση (ριζοσπαστισμός/μετριοπάθεια), τη θέση στο πολιτικό φάσμα, την εγγύτητα προς την εξουσία. Ειδικότερα, τα κόμματα διαμαρτυρίας, ιδίως σε αντιπολιτευτικό ρόλο, αναπτύσσουν επιθετικό και προσωποποιημένο λόγο, ενώ όσα βρίσκονται σε κυβερνητική θέση ή φιλοδοξούν να κυβερνήσουν σε κυβερνητικούς συνασπισμούς μειώνουν τη ρητορική όξυνση, προσφεύγοντας σε περισσότερο υπαινικτική ή θεσμικά αποδεκτή έκφραση πολιτικής διαφοράς.

Τρίτον, οι μεταβολές των κομματικών στρατηγικών αναδεικνύει τη σημασία της κυβερνησιμότητας και της θεσμικής ευθύνης ως παράγοντες περιορισμού της πολωτικής ρητορικής. Καθώς τα κόμματα της αντιπολίτευσης μεταβαίνουν στην εξουσία, η πόλωση αποκλιμακώνεται και η ρητορική μετριάζεται, είτε για λόγους ευρύτερης αποδοχής είτε ως στρατηγική νομιμοποίησης. Αντιθέτως, τα ιδεολογικά ριζοσπαστικά κόμματα εμφανίζουν μεγαλύτερη συνέπεια στη χρήση της πόλωσης, ανεξαρτήτως του ρόλου τους στο πολιτικό σύστημα. Η διαίρεση μνημονιακών–αντιμνημονιακών σχημάτων υπήρξε καθοριστικής σημασίας για την πολιτική οριοθέτηση των κομμάτων, δομώντας ευδιάκριτα στρατόπεδα και επηρεάζοντας τόσο τις θεματικές επιλογές όσο και την ένταση της ρητορικής σύγκρουσης. Σημασία αποκτά και η διάκριση μεταξύ των τύπων της πόλωσης, όπου για την ακροδεξιά επικρατούν θέματα εθνικής κυριαρχίας, ασφάλειας και ταυτότητας, ενώ για την αριστερά δεσπόζουν η θεσμική κριτική, η κοινωνική ανισότητα και η αντιευρωπαϊκή αφήγηση.

Συμπερασματικά, η πόλωση στο ελληνικό κομματικό σύστημα της δεκαετίας της κρίσης δεν είναι ούτε μονοδιάστατη ούτε στατική. Αποτελεί ένα πολυεπίπεδο και εξελισσόμενο φαινόμενο, διαμορφούμενο από θεσμικούς, ιδεολογικούς και συγκυριακούς παράγοντες. Η σύζευξη ποιοτικής και ποσοτικής μεθοδολογίας καθιστά δυνατή την κατανόηση της πόλωσης όχι μόνο ως ρητορική στρατηγική λόγου, αλλά και ως στρατηγική πολιτικής τοποθέτησης και ταυτοτικής συγκρότησης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Βεργαδάκης, Χ. (2011). *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα. Οι μετασχηματισμοί της αντιπροσώπευσης 1990-2010*. Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Βούλγαρης, Γ., & Νικολακόπουλος, Η. (2014). *2012: Ο διπλός εκλογικός σεισμός*. Εκδόσεις Θεμέλιο.
- Γεωργιάδου, Β. (2019). *Η Άκρα Δεξιά στην Ελλάδα 1965-2018*. Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Γεωργιάδου, Β., & Ρόρη, Λ. (2019). Η Άκρα Δεξιά στη μεταμνημονιακή εποχή: Κίνητρα ψήφου, διαθεσιμότητα και ελλοχεύουσα δυναμική. Στο Β. Αρανίτου, Β. Γεωργιάδου, Μ. Τσατσάνης (Επιμ.), *Η εκλογική συμπεριφορά των Ελλήνων. Ανάμεσα στα μνημόνια και την πανδημία. Στάσεις, αντιλήψεις, στοιχίσεις και αποστοιχίσεις*. Εκδόσεις Gutenberg.
- Ελευθερίου, Κ. (2024). *Κρίση, κομματικό σύστημα, αριστερά*. Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών-ΕΝΑ.
- Κατσανίδου, Α. (2015). Η τοποθέτηση των πολιτών στον άξονα αριστεράς - δεξιάς. Στο

- Ν. Δεμερτζής & Ν. Γεωργαράκης, *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας. Η κρίση και η αποδόμηση του πολιτικού* (σελ. 51-74). Εκδόσεις Gutenberg.
- Ντίνας, Η. (2010). Ο λαός ξεχνά τι σημαίνει δεξιά: η αντιδεξιά προκατάληψη ως (φθίνον) στοιχείο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 35, 65-94.
- Πιερίδης, Κ. (2021). *Διαιρετικές τομές και διαμόρφωση της εκλογικής συμπεριφοράς στην Ελλάδα της σύγχρονης Μεταπολίτευσης (2004-2018)*. *Ιδεολογία, θρησκεία, αξίες*. Εκδόσεις Επίκεντρο.
- Σπουρδαλάκης, Μ., & Τάσσης, Χ. (2019). Από τον εκλογικό σεισμό στην εύθραυστη (:) κανονικότητα. Συνέχειες και ασυνέχειες στο ελληνικό κομματικό σύστημα. Στο Β. Αρανόπου, Β. Γεωργιάδου, Μ. Τσατσάνης (Επιμ.), *Η εκλογική συμπεριφορά των Ελλήνων. Ανάμεσα στα μνημόνια και την πανδημία. Στάσεις, αντιλήψεις, στοιχίσσεις και αποστοιχίσσεις*. Εκδόσεις Gutenberg.
- Τεπέρογλου, Ε., Χατζηπαντελής, Θ., & Ανδρεάδης, Ι. (2010). Μελέτη διαιρετικών τομών εκλογέων και υποψηφίων στο εθνικό και ευρωπαϊκό δίπολο: Συγκλίσεις και αποκλίσεις. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση πολιτικής και ηθικής θεωρίας*, 25, 37-63.
- Τσατσάνης, Μ. (2009) Παλαιές και νέες διαιρετικές τομές: Εισαγωγικές παρατηρήσεις για την έννοια της διαιρετικής τομής. Στο Γ. Κωνσταντινίδης, Ν. Μαραντζίδης, Τ. Παππάς, *Κόμματα και πολιτική στην Ελλάδα. Οι σύγχρονες εξελίξεις*. Εκδόσεις Κριτική.

Ξενόγλωσση

- Abramowitz, A. (2010). *The disappearing center: Engaged citizens, polarization, and American democracy*. Yale University Press.
- Abramowitz, A. (2018). *The great alignment: Race, party transformation, and the rise of Donald Trump*. Yale University Press.
- Beck, U. (2006). *Cosmopolitan vision*. Polity.
- Bishop, B., & Cushing, R. (2008). *The Big Sort: Why the Clustering of Like-Minded America Is Tearing Us Apart*. Houghton Mifflin Harcourt.
- Boxell, L., Gentzkow, M., & Jesse Shapiro, M. (2020). Cross-country trends in affective polarization. doi:10.3386/w26669.
- Brunner, B., & Charvát, J. (2024). *Political polarization long-term trends and emerging patterns* (Working paper no. 5.3.). TRUEDEM: Trust in European Democracies Project.
- Bruns, A. (2019). Filter bubble. *Internet Policy Review*, 8(4). <https://policyreview.info/concepts/filter-bubble>
- Budge, I., Hearl, D. J., Klingemann, H.-D., Robertson, D. R., & Volkens, A. (1995). *Comparative Manifestos Project (Programmatic Profiles of Political Parties in 20 Countries, 1945-1988)* (Version 1.0.0) [Dataset]. <https://doi.org/10.4232/1.2570>
- Campante, F., & Hojman, D. (2013). Media and polarization. *Journal of Public Economics*, 100(C), 79-92.
- Campbell, J. E. (2018). *Polarized: Making sense of a divided America*. Princeton University Press.
- Cole, A. (2005). Old Right or New Right? The ideological positioning of parties of the far right. *European Journal of Political Research*, 44(2), 203-30.
- Collier, D., LaPorte, J., & Seawright, J. (2012). Putting typologies to work: Concept formation, measurement, and analytic rigor. *Political Research Quarterly*, 65(1), 217-232.
- Dahl, R. A. (1971). *Polyarchy: Participation and opposition*. Yale University Press.
- DiMaggio, P., Evans, J., & Bryson, B. (1996). Have American's social attitudes become more

- polarized?. *American Journal of Sociology*, 102(3), 690–755. <https://doi.org/10.1086/230995>
- Duffy, B., Hewlett, K. A., McCrae, J., & Hall, J. (2019). *Divided Britain? Polarisation and fragmentation trends in the UK* (The Policy Institute). King's College London.
- Ellinas, A. A. (2012). Laos and the Greek extreme right since 1974. In *Mapping the Extreme Right in Contemporary Europe*. Routledge.
- Ellinas, A. A., & Lamprianou, I. (2017). How far right local party organizations develop: The organizational buildup of the Greek Golden Dawn. *Party Politics*, 23(6), 804–820. <https://doi.org/10.1177/1354068816641337>
- Emanuele, V., & Marino, B. (2024). Party system ideological polarization in Western Europe: Data, trends, drivers, and links with other key party system properties (1945–2021). *Political Research Exchange*, 6(1), 2399095. <https://doi.org/10.1080/2474736X.2024.2399095>
- Flanagan, S., & Lee, A-R. (2003). The new politics, culture wars, and the authoritarian-libertarian value change in advanced industrial democracies. *Comparative Political Studies*, 36(3), 235–70.
- Franzmann, S., & Kaiser, A. (2006). Locating political parties in policy space: A reanalysis of party manifesto data. *Party Politics*, 12(2), 163–188. <https://doi.org/10.1177/1354068806061336>
- Gentzkow, M., Shapiro, J. M., & Taddy, M. (2019). Measuring group differences in high-dimensional choices: Method and application to congressional speech. *Econometrica*, 87(4), 1307–1340. <https://doi.org/10.3982/ECTA16566>
- Georgiadou, V., & Mavropoulou, J. (2021). Anti-establishment parties in government: Syriza-anel policy-making match between the radical left and the radical right. *Southeastern Europe*, 45(1), 19–47. <https://doi.org/10.30965/18763332-45010003>
- Green, J., & Prosser, C. (2016). Party system fragmentation and single-party government: The British general election of 2015. *West European Politics*, 39(6), 1299–1310. <https://doi.org/10.1080/01402382.2016.1173335>
- Grumbach, J.M. (2020). Interest group activists and the polarization of state legislatures. *Legislative Studies Quarterly*, 45(1), 5–34. <https://doi.org/10.1111/lsq.12244>
- Hacker, J. S., & Pierson, P. (2019). Policy feedback in an age of polarization. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 685(1), 8–28. <https://doi.org/10.1177/0002716219871222>
- Halikiopoulou, D., Vasilopoulou, S., & Nanou, K. (2010). The paradox of nationalism: the common denominator of radical left and radical right euroscepticism. Rochester, NY: Social Science Research Network. SSRN Scholarly Paper.
- Halikiopoulou, D. (2018). 'Far right' groups may be diverse – but here's what they all have in common. The conversation. <http://theconversation.com/far-right-groups-may-be-diverse-but-heres-what-they-all-have-in-common-101919>
- Han, H., & Brady, D. W. (2006). A delayed return to historical norms: Congressional party polarization after the Second World War. *British Journal of Political Science*, 37(3), 505–531. <https://doi.org/10.1017/S0007123407000269>
- Hetherington, M. J. (2001). Resurgent mass partisanship: The role of elite polarization. *The American Political Science Review*, 95(3), 619–631.
- Hetherington, M. J. (2009). Review article: Putting polarization in perspective. *British Journal of Political Science*, 39(2), 413–448. <https://doi.org/10.1017/S0007123408000501>
- Hug, S., & Schulz, T. (2007). Left–Right positions of political parties in Switzerland. *Party Politics*, 13(3), 305–330. <https://doi.org/10.1177/1354068807075938>
- Inglehart, R., Basanez, M., & Moreno, A. (1998). *Human values and beliefs: A cross-cultural sourcebook*. University of Michigan Press.

- Iyengar, S., Sood, G., & Lelkes, Y. (2012). Affect, not ideology: A social identity perspective on polarization. *The Public Opinion Quarterly*, 76(3), 405–431.
- Janda, K., Harmel, R., Edens, C., & Goff, P. (1995). Changes in party identity: Evidence from party manifestos. *Party Politics*, 1(2), 171–196. <https://doi.org/10.1177/1354068895001002001>
- Jensen, J., Naidu, S., Kaplan, E., Wilse-Samson, L., Gergen, D., Zuckerman, M., & Spirling, A. (2012). Political polarization and the dynamics of political language: Evidence from 130 years of partisan speech [with comments and discussion]. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1–81.
- Katsanidou, A., & Otjes, S. (2016). How the European debt crisis reshaped national political space: The case of Greece. *European Union Politics*, 17(2), 262–84.
- Kitschelt, H., & McGann, A. J. (1995). *The radical right in Western Europe: A comparative analysis*. University of Michigan Press.
- Kriesi, H., Grande, E., Lachat, R., & Dolezal, M. (2008). *West European politics in the age of globalization*. Cambridge University Press.
- Kriesi, H., Grande, E., Dolezal, M., Helbling, M., & Höglinger, D. (2012) *Political conflict in Western Europe*. Cambridge University Press.
- Krippendorff, K. (2018). *Content analysis: An introduction to its methodology*. Sage publications.
- Layman, G. C., Carsey, T. M., & Horowitz, J. M. (2006). Party polarization in American politics: Characteristics, causes, and consequences. *Annual Review of Political Science*, 9(1), 83–110. <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.9.070204.105138>
- Lelkes, Y., Sood, G., & Iyengar, S. (2017). The hostile audience: The effect of access to broadband internet on partisan affect. *American Journal of Political Science*, 61(1), 5–20. doi:10.1111/ajps.12237.
- Lipset, S. (1960). *Political man: The social bases of politics*. Johns Hopkins University Press.
- Lipset, S., & Rokkan, S. (1967). *Cleavage structures, party systems and voter alignments, in party systems and voter alignments*. Free Press.
- Lombard, M., Snyder-Duch, J., & Bracken, C. C. (2002). Content analysis in mass communication: Assessment and reporting of intercoder reliability. *Human Communication Research*, 28(4), 587–604. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2958.2002.tb00826.x>
- McCoy, J., Rahman, T., & Somer, M. (2018). Polarization and the global crisis of democracy: Common patterns, dynamics, and pernicious consequences for democratic polities. *American Behavioral Scientist*, 62(1), 16–42. <https://doi.org/10.1177/0002764218759576>
- McCoy, J., & Somer, M. (2019). Toward a theory of pernicious polarization and how it harms democracies: Comparative evidence and possible remedies. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 681(1), 234–271. <https://doi.org/10.1177/0002716218818782>
- Merz, N., Regel, S., & Lewandowski, J. (2016). The Manifesto Corpus: A new resource for research on political parties and quantitative text analysis. *Research & Politics*, 3(2), 2053168016643346. <https://doi.org/10.1177/2053168016643346>
- Mudde, C. (2007). *Populist radical right parties in Europe*. Cambridge University Press.
- Navarretta, C., & Hansen, D. H. (2020). Identifying Parties in Manifestos and Parliament Speeches. *Creating, using and linking of parliamentary corpora with other types of political discourse (ParlaCLARIN II)*, 51–57.
- Nezi, R. and Katsanidou, A. (2014). From valence to position: Economic voting in extraordinary conditions. *Acta Politica*, 49(4), 413–30.
- Norris, P. (2003). Global governance and cosmopolitan citizens. In D. Held & A. McGrew (Eds.), *Global Transformations Reader*. Wiley Publications.
- Norris, P., & Inglehart, R. (2019). *Cultural backlash and the rise of populism: Trump, Brexit, and authoritarian populism*. Cambridge University Press.

- Pennings, P. (2006). An empirical analysis of the europeanization of national party manifestos, 1960–2003. *European Union Politics*, 7(2), 257–270. <https://doi.org/10.1177/1465116506063716>
- Peterson, A., & Spirling, A. (2018). Classification accuracy as a substantive quantity of interest: measuring polarization in Westminster systems. *Political Analysis*, 26(1), 120–128. <https://doi.org/10.1017/pan.2017.39>
- Recuero, R., Soares, F. B., Vinhas, O., Volcan, T., Hüttner, L. R. G., & Silva, V. (2022). Bolsonaro and the Far Right: How disinformation about Covid-19 circulates on Facebook in Brazil. *International Journal of Communication*, 16. <https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/17724/3631>
- Rori, L. (2021). From ‘black sheep of the eurozone’ to ‘European shield’: Ten years of crisis politics in Greece. In C. Spanou (Ed.), *Crisis, reform and the way forward in Greece* (pp. 64–82). Routledge.
- Sartori, G. (1976). *Parties and party systems: A framework for analysis*. ECPR.
- Sartori, G. (2005). *Parties and party systems: A framework for analysis*. ECPR Press.
- Seemann, M. (2017). Digital Tribalism – The real story about fake news | ctrl+verlust. <https://www.ctrl-verlust.net/digital-tribalism-the-real-story-about-fake-news/>
- Schultz, K. A. (2017). Perils of polarization for U.S. foreign policy. *The Washington Quarterly*, 40(4), 7–28. <https://doi.org/10.1080/0163660X.2017.1406705>
- Stubager, R. (2003). Cleavages reformulated: The development of a sociostructurally anchored definition. Research Paper, Department of Political Science, University of Aarhus.
- Stubager, R. (2013). The changing basis of party competition: education, authoritarian-libertarian values and voting. *Government Opposition*, 48(3), 372–97.
- Valenzuela, S., Muñoz, C., & Santos, M. (2024). Social Media and belief in misinformation in Mexico: A case of maximal panic, minimal effects?. *The International Journal of Press/Politics*, 29(3), 667–688. <https://doi.org/10.1177/19401612221088988>
- Vasilopoulou, S., & Halikiopoulou, D. (2019). *How attitudinal group perceptions of the social contract affect the far-right vote in Europe* (SSRN Scholarly Paper 3470072). Social Science Research Network. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3470072>
- Williams, H. T. P., McMurray, J. R., Kurz, T., & Hugo Lambert, F. (2015). Network analysis reveals open forums and echo chambers in social media discussions of climate change. *Global Environmental Change*, 32, 126–138. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2015.03.006>
- Wozniak, W. (2020). Polarization and the political agenda: Income inequalities in political parties’ manifestos in Poland. *Contemporary Politics*, 26(1), 84–105. <https://doi.org/10.1080/13569775.2019.1653530>
- Yarchi, M., Baden, C., & Kligler-Vilenchik, N. (2021). Political polarization on the digital sphere: a cross-platform, over-time analysis of interactional, positional, and affective polarization on social media. *Political Communication*, 38(1–2), 98–139. <https://doi.org/10.1080/10584609.2020.1785067>